

יחסה של הספרות היהודית לקופרניקוס במשך הדורות¹

מאת: אליעזר בראדט

¹ בתורת הקדמה עלי לציין שרבים דנו בענין זה ואספו מקורות רבים בסוגיה זו. נעזרתי רבות באלו שעסקו בענין במשך השנים, וגם אני מצאתי בחסדי ה' יתברך הרבה מקורות חדשים. נעזרתי גם ברשימת מקורות שהכין ידידי ר' מנחם זילבר, העוסק שנים הרבה בסוגיה זו. אסיר תודה אני לו. ברוב המקרים הסתפקתי בהבאת המקור, מבלי להעיר עליו או להפנות את הלב להסקה מתבקשת.

רשימת המקורות העיקריים בענין: ר' מנחם כשר, 'הארץ או השמש מרכז העולם', תלפיות שנה ב, חוב' א-ב (תש"ה), עמ' 402-410; א' מלמד, על כתפי ענקים, רמת גן תשס"ד, מפתח בערכו; הנ"ל, רקחות וטבחות, ירושלים תש"ע, מפתח בערכו; עזריאל שוחט, עם חילופי תקופות, ירושלים תשכ"א, עמ' 210, 226, 241; ר' חיים רפפורט, בתוך: ברכת החמה, ברוקלין תשס"ט, עמ' 48-50; הנ"ל, 'והארץ לעולם עומדת', אור ישראל נה (ניסן תשס"ט), רוז-ריח; הנ"ל, 'תוספת: האם המאמין בשיטת קופרניקוס כופר—טעות בקשר לדעת הגר"ח קניבסקי', אור ישראל נו (תמוז תשס"ט), עמ' רמה; ר' יונתן בוכינגער, 'אודות שיטת קופרניקוס בייחס לדברי הרמב"ם', אור ישראל נח (טבת תש"ע), עמ' רנב-רנה; ר' אליעזר אייזיקוביץ, מסדר את הכוכבים ברקיע כרצונו, קולמוס 92 (תשע"א), עמ' 4-11, 17; קולמוס 93 (תשע"א), עמ' 24-25; Andre Neher, "Jewish Thought and the Scientific Revolution of the Sixteenth Century: David Gans (1541 – 1613) and His Times", Oxford—NY 1986; [לוקמן נהר] Idem, "Copernicus in the Hebraic Literature from the Sixteenth to the Eighteenth Century", *Journal of the History of Ideas*, Vol. 38, No. 2. (Apr.- Jun., 1977), pp. 211-226; Hillel Levine, "Paradise Not Surrendered: Jewish Reactions to Copernicus and the Growth of Modern Science," in *Epistemology, Methodology, and the Social Sciences*, R. S. Cohen and M. W. Wartofsky eds. (The Hague, 1983), pp. 203-225; Michale Panitz, "New Heavens and a New Earth—Seventeenth to Nineteenth Century Jewish Responses to New Astronomy," *Conservative Judaism*, Vol. 40 (2) Winter 1987\88, pp. 28-42; David B. Ruderman, "Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe" (Detroit:

אליעזר בראדט למד בישיבות שער התורה, מיר וליקווד. חיבר ספרי 'בין כסה לעשור' ו'ליקוטי אליעזר'. עוסק בכתיבת ספרים ומאמרים בתחומי הלכה מנהג והיסטוריה.

עד לפני בערך 500 שנה, תפיסת העולם—הן בעם היהודי והן באומות העולם—היתה שכדור העולם עומד באמצע מערכת גרמי השמים והשמש סובבת אותו. עד שעמד חכם בחכמת תכונה בשם ניקולאוס קופרניקוס וחיידש שהארץ סובב את השמש והשמש לעולם עומדת. קופרניקוס הוכיח את שיטתו רק על פי סברות לא על פי תצפיות. חיבורו *De revolutionibus orbium coelestium* יצא רק בסוף ימיו ממש, בשנת 1543, שנת מותו, ולכן דבריו לא נתקבלו ודעתו לא התפשטה מיד. במשך השנים שאחר כך הגיעו חכמים אחרים כגון גלילאו וניוטון והוכיחו על פי תצפיות וראיות ממשיות שדבריו נכונים. בעולם הנוצרות² התעורר תחילה דיון סוער כנגד שיטתו של קופרניקוס, בגלל ששיטתו סותרת לכאורה את התורה. אמנם בסופו של דבר נתקבלה שיטתו זו הודות לראיות שחכמי תכונה אחרים מצאו וגילו והוכיחו בסוגיות אלו במשך הדורות הבאים.³ סמוך לאחר שהשיטה החדשה התפרסמה בעולם, החלו דיונים גם בקרב היהודים, אם יש לאמץ שיטה זו ואם היא נכונה, והקושי היה כמובן שהשיטה נוגדת הרבה פסוקים בתנ"ך שנאמר בהם במפורש שהארץ לעולם עומדת.

Wayne State University Press, 2001), Index [לקמן רודרמן]; David Berger, "Judaism and General Culture in Medieval and Early Modern Times", *Judaism's Encounter with Other Cultures: Rejection or Integration*, J. Schachter ed., Northvale NJ: Jason Aronson 1997, 133-135; Eliezer Brodt, "R. David Nieto's Matteh Dan, Life on Other Planets and Jewish Reactions to Copernicus," <<http://seforim.blogspot.com/2009/09/r-david-nieto-matteh-dan.html>>; Rabbi Nathan Slifkin, "The Challenge of Creation," New York 2006, pp. 127-129; Yigal Sklarin, "When Science Left God Out of Nature: The Affects of Copernicus and the Revolutionary Theory of Heliocentricity on Rabbinic Judaism," (source packet). [תודה לידידי מנחם בוטלר שהפנני לאוסף חשוב זה. כאן עלי להודות לו על עזרתו להשגת חומרים שקשה להגיע להם]. וראה עוד: ר' שלמה שיק, סדר המנהגים, ב, מונקאטש תר"ם, כד ע"ב; ר' שלום מאסקאוויטש, לונדון תשנ"ו, עמ' רנה; ר' מצליח מאזוז, שו"ת איש מצליח, ב, תל אביב תשל"ד, בהקדמה, עמ' כז אות פ; ר' שלמה מיארה, תפארת שמואל, ישראל תשס"ו, עמ' פו-מועדי ה' לברכה, ה, ירושלים תשס"ג, עמ' כ ואילך. בענין דעת צב; ר' אליהו ברוך קעפעטש, האדמו"ר מליבאוויטש ראה במאמר ר' חיים רפפורט במאמרו באור ישראל שציינתי לעיל; David B. Ruderman, "Kabbalah Magic and Science," Cambridge 1988, pp. 99-100.

² ראה ש' שמבורסקי, 'גלילאי כפרשן התנ"ך', בתוך: עלי עי"ן, לכבוד זלמן שוקן, ירושלים תש"ח, עמ' 7-23.

³ על כל זה ראה Daniel J. Boorstin, *The Discoverers*, New York 1983, pp. 294-336.

להלן אאסוף כעמיר גורנה, על פי סדר כרונולוגי, דעותיהם של חכמים יהודים⁴ שעסקו בשאלת קופרניקוס במשך הדורות עד ימינו. קדמו לי כמה חוקרים שכבר אספו חלק מן המקורות שעסקו בענין זה וכתבו מסקנות על פי מה שאספו. אמנם אף אחד מהם לא אסף את המקורות כולם, מה גם שמעיני כולם נעלמו הרבה מקורות חשובים, ונראה שעל פי המקורות הנוספים היו עשויים להגיע למסקנות אחרות בענין. המקור היהודי הראשון המתייחס לשיטת קופרניקוס, בלי לציין שמו, הוא כנראה מהר"ל מפראג. הוא כתב:

וכמו שבא אחד שהיה נקרא בעל תכונה חדשה, אשר נתן ציור אחר וכל אשר הבינו הראשונים אשר לפניהם ונתנו הראשונים ציור ומהלך לכוכבים ומזלות ולגרמים השמים סתר את כלם ונתן ציור חכמה חדשה רק שהוא עצמו כתב כי עדיין לא יוכל ליישב את הכל.⁵

ראוי לשים לב שמהר"ל אינו מעיר ששיטה זו היא כפירה ושהיא סותרת הכתובים. המקור הראשון שהביא שיטת קופרניקוס **בדפוס בשמו**, היה תלמידו של מהר"ל, הוא ר' דוד גאנז (1541-1613) שכתב בהקדמת ספרו 'מגן דוד':

ניקולאוס קופרניקוס... חכם גדול ומפולג בחכמת התכונה על כל אנשי זמנו גם חכמי זמנינו כולם כאחד העידו על חידוד שכלו ועומק תבונתו בחכמה זו... מלאו לבו להוכיח שכדור הארץ סובב סיבוב כדורו תדיר... מהחכמים הגדולים שבדורו הודו לו והסכימו לדבריו אשר כל זה גליתי לראיה שאין אנו אומרים שכל הדברים תנועת הכוכבים ומזלות הם דווקא כדברי התוכנים הקדמוני' רק הרשות ביד כל אחד למצוא דרך אפשרי כפי השגת שכלו רק שיתישב בטעם ובסברה כל חלופי מהלכי המאורות...⁶

⁴ לא נמנעתי מלהביא גם משכילים, ולא הבחנתי ביניהם.

⁵ נתיבות עולם, נתיב התורה, פרק יד. במהדו' האניג, לונדון תשכ"א, סוף עמ' ס. ראה א' נהר (לעיל הערה 1), עמ' 208; הנ"ל, חומר חדש על דוד גאנז כתוכן, תרביץ מה (תשל"ו), עמ' Noah Efron, "Astronomical exegesis: an early modern Jewish interpretation of the heavens," *Osiris* 16 (2001) pp. 72-87.

⁶ יש לציין שחיבור זה הוא נדיר ונשאר ממנו רק עותק אחד בעולם, בספרייה באוקספורד. על חיבור זה ראה: נהר (לעיל הערה 1), עמ' 1, 197; הנ"ל, חומר חדש על דוד גאנז כתוכן, תרביץ מה (תשל"ו), עמ' 138-147; יעקב אלבוים, פתיחות והסתגרות, ירושלים תש"ן, עמ' 250-252; שמעון בולג, 'מתוך הקדמת ספר 'נחמד ונעים' לרבי דוד גנז', המעיין, מחג, (תשס"ח), עמ' 9-24. ועתה ראה: Gad Freudenthal, "Dossier: Georg Alter (1891-1972) on David Gans (1541-1613)," *Aleph* 11:1 (2011) pp. 56-59; Noah Efron, "Astronomical exegesis: an early modern Jewish interpretation of the heavens," *Osiris* 16 (2001) pp. 72-87; Idem, "Irenism and natural

חיבור זה נדפס לראשונה בשנת 1612 בפראג. ייחודו הוא, שבעצם אינו חיבור במלוא מובן המלה, אלא כמה עמודי דוגמה מתוך ספרו הגדול על חכמת התכונה, 'נחמד ונעים', שלמעשה לא נדפס כי אם זמן רב לאחר פטירתו, בשנת 1743. חיבור קטן זה, 'מגן דוד', זכה להסכמת כמה מגדולי עולם, כגון ר' יום טוב ליפמן הלר בעל 'תוספת יום טוב' (תלמיד מהר"ל), ר' שלמה אפרים לונטישץ בעל 'כלי יקר', ר' יצחק כץ חתן מהר"ל מפראג, ור' מרדכי ליפשיץ מדייני פראג. ר' יום טוב ליפמן הלר אף כתב הסכמה חשובה המתפרסת על פני כמה עמודים בענין חכמת התכונה.⁷ חשוב לציין שגדולי עולם אלו נתנו הסכמה לספר זה ולא העירו כלום על דבריו בענין קופרניקוס, שדבריו נוגדים את הכתובים המפורשים וכדומה. ואין ספק שהמסכימים ראו מה שכתב בספרו. למעשה, בהקדמת חיבורו 'נחמד ונעים' מביא ר' דוד גאנז את ההיסטוריה של חכמת התכונה והוא מסיים בחלק מדבריו על קופרניקוס הנמצאים בספרו 'מגן דוד'. אולם, במרחבי ספרו העוסק, כאמור, בחכמת התכונה, הוא הולך על פי השיטה הישנה של חכמת התכונה ולא בשיטת קופרניקוס.⁸ ר' דוד גאנז היה חכם גדול בחכמת התכונה ואף היה לו קשר אמיץ עם גדולי בעלי התכונה בימיו, כמו טיכו בראהה ותלמידיו, וכמפורש בספר 'נחמד ונעים'. לאור זאת יש לעיין מדוע למעשה לא נקט כדברי קופרניקוס. כדי לענות לשאלה זו יש להביא את דברי החכם הגדול חיים יחיאל בארנשטיין,⁹ שכתב תוך דיון על הגרש"ז מליאדי וידיעותיו בחכמות ההנדסה, תכונה וטבע:

philosophy in Rudolfine Prague: the case of David Gans," *Science in Context* 10:4 (1997) pp. 627-649.

על חיבורו של נהר (לעיל הערה 1) יש לציין לדברי Y. Tzvi Langerman, *Isis*, vol. 81, [תודה לד"ר ברון שהפניי למקור זה].

7 כל ההסכמה נדפסה אצל מאיר הרשקוביץ, שני כרובים, ירושלים תש"ס, עמ' 105-11. וראה J. Davis., *Yom-Tov Lipman Heller*, Oxford 2004, pp. 90-91 Ashkenazic Rationalism and Midrashic Natural History: Responses to the New Science in the Works of Rabbi Yom Tov Lipmann Heller (1578-1654), " *Science in Context* 10:4 (December 1997) pp. 605-626.

8 ראה מה שכתב על כל זה א' נהר (לעיל הערה 1), עמ' 200-204, 224-228. וראה משה שטיינשניידער, ספרות ישראל, וורשה תרנ"ז, עמ' 429. עליו ראה: ר' מתתיהו שטראשון, מבחר כתבים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 234-242; אשר זיו, רמ"א, ניו יורק תשל"ב, עמ' פב-פה; יעקב אלבוים, פתיחות והסתגרות, ירושלים תש"ן, עמ' 250-252 וראה עוד במפתח בערכו.

9 עליו ראה: נחום סוקולוב, אישים, ירושלים תשי"ח, עמ' 64-99; ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית, א, ישראל תשכ"ז, עמ' 194-195; אברהם עקיבא, חז"ס חיים יחיאל בורנשטיין, פסח שפירא, ארשת, ה, ירושלים תשל"ב, עמ' 387-411; ר' מנחם כשר, תורה שלמה, יג, ירושלים תשנ"ב, עמ' לז ועוד מקומות שם, ר' יונה מרצבך, עלה יונה, בני ברק תשמ"ט, עמ'

אכן, אין לנו להתפלא כלל על המראה הזה, השקפה כזו של... על בנין העולם, הנראית כסותרת את החוש והורסת את כל יסוד האמונה המקובלת, ששמה את האדם למרכז הבריאה כלה, השקפה כזאת לא תוכל להתבסס בלב החכם והחוקר, כי אם אחרי עיון עמוק בחזיונות רגיע השמים ההורסים עד היסוד את כל בנין החכמים הקדמונים, ואחרי הכרה ברורה ופנימית של כל המופתים החותכים אשר העמידו את התוכנים על האמת... ומשפט היה לו להתבונן על שיטת קופרניקוס כעל השערה לבד, שלא נתבררה עוד כל צרכה... אילו היה הרב חי בתנאים אחרים ואילו היה בידו להעמיק יותר בחכמת התכונה ובחזיונותיה, כי אז קרוב לשער כי לא היה נמנע לקבל את שיטת התכונה החדשה, שנתבררה עתה בראיות שאין לחלוק עליהן...¹⁰

לאור דברים אלו ניתן להבין גם את שיטתו של ר' דוד גאנז. אמנם באותו זמן עדיין שלטה השיטה הישנה, ודעתו של קופרניקוס לא נתקבלה אצל כל חכמי התכונה. חלפו עוד שנים רבות עד ששיטה זו נתקבלה כמוסכמה בחכמת התכונה. לכן כנראה כתב את ספרו בחכמת התכונה על פי השיטה הישנה של התכונה ולא על פי שיטת קופרניקוס. ר' יוסף שלמה דילמדיגו, המכונה יש"ר מקנדיא (1655-1591), היה תלמיד חכם גדול וגם מומחה גדול בחכמת התכונה, ואף למד אצל החכם הנכרי הגדול גלילאו. יש"ר עסק הרבה בחכמת התכונה בספריו ומשבח את רבו גלילאו מכמה בחינות ואף הבטיח לכתוב חיבור שלם על שיטתו בענין זה. חיבורו אמנם לא נדפס, אבל כל אימת שהוא דן בשיטת קופרניקוס אינו מעיר על כך ששיטתו נוגדת את פסוקי התורה.¹¹ החכם יצחק קורדונו (1680-1604), כשהוא דן בשיטת התכונה בספרו *Philosophia Libera in Septem Libros Distributa* החדשה של קופרניקוס

ג, נה; ר' חיים צימערמאן, ניו יורק תשט"ו אגן הסהר, ניו יורק תשט"ו, עמ' שיח-שכה; G.D. Cohen, *Studies in the variety of Rabbinic cultures*, New York 1991, pp. 116-117; S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, V, p. 615, note 116.

¹⁰ שימת עין [בתוך: מ' טייטלבוים, הרב מלאדי], וורשה תרע"ג, עמ' 21.
¹¹ ספר אלים, אדעסא תרכ"ד, עמ' 27; גבורות ה', עמ' 300, 304. וראה ר' דוב טוריש, תולדות יש"ר [בתוך: מצרף לחכמה, ווארשא 1890], עמ' 17. יש לציין לדברי החכם חיים בארנשטיין ב'שימת עין' [נדפס בתוך: מ' טייטלבוים, הרב מלאדי], וורשה תרע"ג, עמ' 2 ואילך, שהוכיח שידיעותיהם של ר' שניאור זלמן מלאדי ושאר גדולי עולם בחכמת ההנדסה תכונה וטבע היה בעיקר מספר זה. וראה: נחום סוקולוב, אישים, ירושלים תשי"ח, עמ' 138. בהזדמנות אחזור לדון באישיות מעניינת זו, ועתה ראה מה שכתבתי בספרי בין כסה לעשור, ירושלים תשס"ח, עמ' קעו.

וסיעתו, הוא מתבטא כי שיטה זו נוגדת פסוקים בתנ"ך וגם על פי שכל ועל פי ראייה רואים ששיטה זו אינה נכונה.¹²

יש לציין לשני גדולים שבין השאר עסקו בכתביהם בחכמת התכונה ומביאים בספריהם מדברי היש"ר מקנדיא בספרו 'אילם'; ר' יהודה עשהאל (1615-1678)¹³ ור' חיים יאיר בכרך (1638-1702) בעל 'חות יאיר'.¹⁴ שניהם נקטו בשיטה הישנה, שהארץ לעולם עומדת.

ר' טוביה הרופא (1652-1729) בספר 'מעשה טוביה' שנדפס לראשונה ב-1707 האריך כנגד שיטת קופרניקוס:

ראוי לכל פילסוף אלקי שיבטל דעת קופרניקוש ונלוים עליו כי כל אותן ראוי' שהביא הוא וחבריו הם נגד כתבי הקדוש ודברי נביאי אמת הנאמנים בדבריהם מפני שכתוב בקהלת: והארץ לעולם עומדת, אבל כפי דעת קופרניקוש איננה עומדת כלל והשמש לא יזרח ולא ישקע... ואם כדבריו כן הוא למה כתוב וזרח השמש ובא השמש... הנך רואה שבכמה מקומות הפסוקים יתנו עידיהן ויצדקו שהשמש והלבנה ויתר הכוכבים מסבבים סביב הארץ ולא שהארץ מסבבת סביב השמש ואם יבוא קופרניקוש בטענותיו וראיותיו ומופתיו כזביות אף אתה הקהה את שניו... ודע מה שתשיב לו כי בכור שטן הוא...¹⁵

ר' טוביה השיג על שיטת קופרניקוס גם מצד חכמת התכונה עצמה. אמנם לענין זה יש להעיר לפי דברי החכם חיים בארנשטיין שהבאתי לעיל, שמצד זה אפשר שהיה מסכים לשיטת קופרניקוס אם היה מודע לדברי החוקרים שהחזיקו בראיות את שיטת קופרניקוס לאחר מותו.

ר' דוד ניטו בספרו 'כוזרי שני', הוא 'מטה דן' (1654-1728), שנדפס לראשונה ב-1714 כתב לענין שיטת קופרניקוס:

מיום ברוא אלהים אדם ועד קרוב לזמנו כל יושבי תבל ושוכני ארץ האמינו שהששה כוכבי לכת הם גופים חשוכים שמקבלים האור מהשמש, שהוא אחד מהם והגדול שבהם. ועתה האחרונים המציאו שהם ארצות ושהארץ אשר אנו יושבים היא אחת מהן, מפני שסוברים שהשמש באמצע בלי תנועה כמלך במסכו והששה מקיפים... ואם אדם ימאן

¹² דבריו הובא אצל Yosef Hayim Yerushalmi, *From Spanish Court to Italian Ghetto*, N.Y. 1971, pp. 236-239.

¹³ כסאות לבית דוד, וירונה ת"ו, דף מא ע"א. ושם בדף מא ע"ב הוא מביא דברי ספר אילם ע"ש. עליו ראה רודרמן (לעיל הערה 1), עמ' 185-198.

¹⁴ שו"ת חות יאיר סי' ריט. ובס' הנ"ל הוא מביא כמה פעמים מספר אילם. וכן בשאר מקומות בספריו.

¹⁵ מעשה טוביה, ב, סוף פרק ג-ד. וראה: א' מלמד, על כתפי ענקים, רמת גן תשס"ד, עמ' 227 ואילך; רודרמן (לעיל הערה 1), עמ' 229-255.

בסברא הקודמת ויאמין בזאת תחזיקהו למין או אפיקורוס?... **ודאי שמתקבלות על הסברא**, אבל אין אנו יכולים להחזיק במונח הזה במה שהוא מבטל תנועת השמש דביהושע כתיב שמש בגבעון דום... הרי שסובב והולך כשאר כוכבי לכת. ואף על פי שבעלי הסברא הזאת נתחבטו לתרץ הקושיא לריק יגיעו, כי אין תשובתם מספקת ולכן נטשתיה וגרשתיה מהסתפח בנחלת ה'... אמרו שהנביא אמר שמש בגבעון דום מפני המון העם דסבירא להו שהשמש מהלך ואינו יודע תנועת הארץ.¹⁶

ר' דוד ניטו היה חכם גדול בענייני מדע ורפואה כידוע. הנקודה החשובה בדבריו היא שהוא מסכים שמצד הסברא דברי קופרניקוס 'מתקבלים'. טענתו כנגד השיטה אינה אלא שהיא סותרת הנאמר ביהושע, והוא לא רוצה לתרץ שהפסוק נתכוון לפי דעת העם ולא לפי האמת. מן הסתם אינו סבור שניתן לתרץ ש"דיברה תורה כלשון בני אדם."

ר' יצחק למפרונטי (1679-1756), שהיה חכם גדול בתלמוד וגם בענייני מדע, כתב:

אם בזמנינו איכא ואיכא חכמי אומות העולם הסוברים כקאפערניקוס דגלגל קבוע, לא מעטו הסוברים ג"כ ומוכיחים להיפך, והדברים ההם אינם כחכמה לימודית היינו מאטהעמאטיק [=מתמטיקה] שיוכל האדם להביא ראיות ברורות ואמיתיות ומופת חותך עד אשר לא ישאר לבעל דין מקום לחלקו ולהשיב עליהם, אלא זה אומר בכה וזה אומר בכה וכל אחד מביא ראיה לדבריו...¹⁷

ר' רפאל הלוי הנובר (1685-1779) בחיבורו 'תכונות השמים' על חכמת התכונה שנדפס לראשונה באמסטרדם תקט"ז (1756) מביא שיטת קופרניקוס בסוף הספר, והוא כותב:

¹⁶ כוזרי שני, ירושלים תשי"ח, ויכוח רביעי אות קי-קלב. וראה שם, אות רנח, ושם, ויכוח חמישי, אות ד. עליו ראה מה שהארכתי במאמרי:

"R. David Nieto's *Matteh Dan, Life on Other Planets and Jewish Reactions to Copernicus*," <<http://seforim.blogspot.com/2009/09/r-david-nieto-matteh-dan.html>>;

א' מלמד, על כתפי ענקים, רמת גן תשס"ד, עמ' 228 ואילך; רודרמן (לעיל הערה 1), עמ' 310-331.

¹⁷ פחד יצחק, ליק 1874, ערך צידה, דף כא ע"ב-כב ע"א. וראה ר' נריה גוטל, השתנות הטבעים בהלכה, ירושלים תשנ"ח, עמ' קפב-קפג, קעב; רודרמן (לעיל הערה 1), עמ' 256-272.

והתועלת היוצא מהבנין החדש הזה הם באמת רבים עד לאין מספר אבל אין כאן מקומו לפרשם כולם...¹⁸

ר' יהונתן אייבשיץ (1764-1694) שידע חכמות רבות וביניהן חכמת התכונה, כתב בספרו 'יערות דבש' שנדפס לראשונה לאחר פטירתו בשנת 1779:

ועבור זה נתטפשו הרבה מתוכנ' קופרניקוס וסייעתו באמרם שהארץ מסבב **אבל שקר נחלו והאמת עד לעצמו כי הארץ לעולם עומדת**.¹⁹

אבל ר' יעקב עמדין (1776-1698) כתב בסידורו 'בית יעקב' שנדפס לראשונה בשנת 1745:

ויקרא אלקים ליבשה ארץ... יש מפרשים מלשון רץ, וכן פירשו רבותינו ז"ל שרצתה לעשות רצון קונה. ויהיה מזה גם כן סעד לדעת בעלי תכונה החדשה קאפירניקוס שהארץ סובבת, ולא תקשי מ'והארץ לעולם עומדת' (קהלת א, ד) כאשר מבואר במ"א²⁰ בס"ד.²¹

אמנם דעתו אינה ברורה. בספרו 'לחם שמים' על מסכת אבות הוא כותב:

חכמת התכונה של אומת העולם, רחוקה מכליותי לייחס דעת זו המגונה לרז"ל חלילה וחס להו לרבנן קדישי שיתפארו בחכמת הגויים. רעיוני אנשי העולם הבודים מלבם חכמה שאין לה עיקר ויסוד רק כפי העולה על רוחם נשענים על יסודות הנולדות במוחם לקרב כל דבר אל השכל להוליכו במנהגי הטבע המוחש. ועם כל זה הם עצמן נבוכים מאד ומודים שאין מציאות אמתי לגלגל יוצא מרכז וגלגל נושא והדומה להם... והרבה כאלה קשות נמצאו באותה חכמה ונתחלקו לכתות כתות בהנחותיה ולא נחו ושקטו גלגלי רעיוניהם, עד שהמציאו תכונה חדשה לגמרי מקרוב באה לא שערות ראשוניהם (וי"א

¹⁸ על חיבורו ראה א' נהר (לעיל הערה 1), עמ' 258-256; משה שטיינשניידער, ספרות ישראל, וורשה תרנ"ז, עמ' 430.

¹⁹ יערות דבש, חלק א, דרוש ד, דף לו ע"א. יש לציין שא' נהר (לעיל הערה 1), עמ' 253 טעה בזה.

²⁰ על פי פשט, הר"ת כאן הוא **במקום אחר**. אמנם אחרים הבינו שהכוונה הוא לחיבור בשם מכתב אלקים. עי' דברי מ' גרליץ, ברכת החמה כהלכתה, ירושלים תשס"ט, עמ' לא; ר' יוסף בלאך, קונטרס השמש בגבורתו, מאנסי תשס"ט, עמ' 40. אמנם לפי המידע שיש בידינו אינו פשוט ששם כתב משהו בענין זה. ראה י' רפאל, ארשת ג, עמ' רעו, ו J. J. Schacter, "Rabbi Jacob Emden: Life and Major Works," (PhD dissertation, Harvard University, 1988), pp. 143-145.

²¹ סידור יעב"ץ, ב, מעמדות ליום שלישי, עמ' תקפח. על מדרש זה ראה מה שכתב ר' יוסף בלאך, קונטרס השמש בגבורתו, מאנסי תשס"ט, עמ' מ-מא. וראה לקמן ליד הערה 116.

שנמצא גם בקדמונים מאד מי שחשב עליה **כזאת של קופרניקוס**, יהי מה אינה ראויה להקרא חכמה כלל. אחר שאינה אל דמיונות ורעיונות ודתיה שונות כפי מחלוקת לבב בני אדם אשר חכמה מה להם...²²

ר' ישראל הלוי מזאמושטש (1700-1771) כתב בחיבורו 'רוח חן' שנדפס לראשונה בשנת 1744:

ואולם, אם הארץ אף היא כאחד מצבא מרום עולה במרום בתוך הבאים לסבב את השמש השוקטת לדעת זאת כסברת קופרניקוס או אם הארץ שוקטת נחה... אין בידי להכריע מצד ההיקש והסברה, כי עם היות שדעת קופרניקוס יותר קרובה על דרכי התכונה אשר לפיכך רוב וכמעט כל חכמי האומות אשר בזמנינו צמודים מאוד בדעתו זה, עכ"ז הנה המריח ריח דעתו נפשו סולדת עליו ותהי בעינינו כמורא רוח התורה ודברי חז"ל וסברת מינות ע"כ ראוי לבחור דעת טיח"א [=טיכו]. ואנכי אביא כל זה במשפט בספרי ארובות השמים... ושם יעדתי לבאר דרכי התכונה החדשה עם כל מופתיה וטענותיה בהקדים רוב חכמות הלמודיות ומשם יושקף איך יאירו הרבה מאמרי חז"ל אשר היו נפלאים בעינינו עד כה...²³

ר' יהודה הורוביץ (1734-1797) כתב בחיבורו 'עמודי בית יהודה' שנדפס לראשונה בשנת 1766:

²² עץ אבות, ניו יורק תש"י, אבות פרק ג משנה יח. על יחסו של עמדין לקופרניקוס ראה: J. J. Schacter, "Rabbi Jacob Emden: Life and Major Works," (PhD dissertation, Harvard University, 1988), pp. 620-621, 685 nt.55. Rabbi Elias, *The Nineteen Letters*, New York 1996, p. 43; Rabbi Yehudah Hershkowitz, *The Sun Cycle*, Jerusalem 2009, p. 18 n, 78.

²³ רוח חן, יוזעפאף 1889, עמ' 4-5. וראה ר' דוב בערוש טוריש, גנזי המלך, וורשה תרנ"ו, עמ' 35 שכתב על זה: "ואין אמת בפי החוקר האלקי רבי ישראל... שכתב עם היות שדעת קאפערניקוס...". וראה מה שכתב ר' ישראל בפירושו 'אוצר נחמד' על הכוזרי, ישראל תשי"ט, מאמר רביעי, עמ' 133. וראה א' נהר (לעיל הערה 1), עמ' 253 שכתב שבספרו 'נצח ישראל' כתב כקופרניקוס, אמנם לא נמצא דיון על קופרניקוס בתוך ספר. עליו ראה: משה שטיינשניידער, ספרות ישראל, וורשה תרנ"ז, עמ' 430; רודרמן (לעיל הערה 1), עמ' 332-334, 341-343; שמואל פיינר, מהפכת הנאורות, ירושלים תשס"ב, עמ' 71-72; Gad, Freudenthal, *Hebrew medieval science in Zamość, ca. 1730: the early years of rabbi Israel ben Moses Halevi of Zamość*, R. Fontaine, etc, eds., *Sepharad in Ashkenaz: Medieval Knowledge and Eighteenth-Century Enlightened Jewish Discourse* (Amsterdam: Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, 2007), pp. 25-67.

ויאמר חושי הן ידעתי היום כי לא יפלא מה' דבר... ואשא עיני למרום ואראה את הכוכבים... ולא ידעתי עם צבא מרום במרום עומדים והארץ לקלותה וקטנותה על קוטבה למולם סובבת או אם המערכה גדולה... והארץ לעולם עומדת... ויען אתי על המבוכה זו כבר ישבו התוכניים והמחקרים ונלאו למצוא את הדת כי התורה הכה אותם... ויאמר חושי אבל מה תענה לאנשי כפירה אשר את השמש בגאווה הדמימו באמרם איך מרכבה גדולה ורחבה וכבדה אלף ורבעה תתנועע מול נקודה דקה וקלה קטנה ושפלה... ויען אתי ויאמר ולא תהי עדות תורתנו הקדושה יותר נאמנה משיחה בטיילה אשר לבעלי תכונה...²⁴.

ר' משה שטיינהארט (1736-1799), בנו של ר' יוסף שטיינהארט בעל שו"ת 'זכרון יוסף' הדפיס בפירודא בשנת תקכ"ה (1765) ספר 'חובות הלבבות' בתרגום חדש של שער היחוד לגרמנית. תרגום זה קיבל הסכמת אביו ר' יוסף ושאר גדולי הדור. לצד התרגום הוסיף מבוא בחכמת תכונה על פי שיטת קופרניקוס, ובתוך דבריו כתב:

הצבתי לך ציננים, המה הערות... בתוכם הערה לנטות אחרי תכונת קופרניקוס שהארץ... סובב הולכת... והנה נפשי יודעת מאד שאם יגיעו דברי אלה אל אשר לא נגה עליו אור החכמה... וישבני לסכל ופתי המאמין בנמנעות, אבל הדעת הזה הדת לא תנגדהו והסכל לא תסכלתהו... והנני על משמרת אעמודה לכל אשר ירצה לתפוס עלי לאמת לו הדעת בראיות שכליות וכמעט מופתיות...²⁵

ר' דב בעריש גאטליב (1740-1796) כתב בחיבור 'יד הקטנה' שנדפס לראשונה לאחר פטירתו בשנת 1800:

ועוד מצינו להם מבוכה גדולה יותר מזאת, אשר נמצאת כת פילוסופים קדמונים לפני שנים אלפיים, שדעתם שכדור הארץ סובב תמיד, והשמים וכל צבאם עומדים. והפילוסופים שאחריהם קיימו וקבלו, שכל הגללים סובבים והארץ לעולם עומדת. ואחר כך בימים האחרונים זה קרוב לשלשה מאות שנים, קם פילוסוף חכם מופלג והחזיק בדעת הקדמונים שהארץ סובבת והשמים עומדים, **והיבר על זה חיבור נפלא עמוק**

²⁴ עמודי בית יהודה, אמשטרדם תקכ"ו, דף לד ע"ב-לה ע"א. עליו ראה: שמואל פיינר, 'בין ענני הסכלות לאור המושכלות - יהודה הורוויץ משכיל מוקדם במאה ה-18', במעגלי חסידים (עמנואל אטקס ועוד: עורכים), ירושלים תש"ס, עמ' 160-111.

²⁵ יש לציין שחיבור זה נדיר מאוד. וראה: שמואל פיינר, מהפכת הנאורות, ירושלים תשס"ב, עמ' 88-86; ר' בנימין שלמה המבורגר, הישיבה הרמה בפירודא, ב, בני ברק תש"ע, עמ' 184-186; מאיר גילון, 'ר' דוד פריזנהויזן בין קוטבי השכלה והחסידות', בתוך: The Rabbinical Seminary of Budapest 1877-1977, Ed. Moshe Carmilly עמ' כב-כג.

עמוק, עד שמתקן כל דרכי התכונה לדעתו, וכמובא בהקדמת הספר 'נחמד ונעים' שחיבר בעל המחבר צמח דוד.²⁶

ר' אליהו הכהן (1740-1800) כתב בחיבורו 'שבילי הרקיע' על חכמת התכונה שנדפס לראשונה בשנת 1784, בתחילת דבריו:

ובהיות שעיקר כוונתי לבאר דברי הרמב"ם מהלכות קידוש החודש, בגלל כן אי אפשר לי לזוז מכוונתו בענין צורת עולם ותבניתו ולא אוכל להשגיח בזה על דברי אחרונים כלל, אף במקום שנראה לי דבריהם, אמנם דעתי לעשות עוד חלק שני... כפי דעת קופרניקוס ושם אבאר הכל בפי דעת כחמי זמנינו.²⁷

ר' מרדכי גומפל לויזון (1741-1797) כתב:

והראשון מהם היה התוכן הגדול קאפערניקוס... והם אמרו ששם הבורא ית' השמש באמצע העולם ואפשר כוון המשורר לזה באמרו לשמש שם אוהל בהם... אף שנראה הפכו מפשטי מקראות התורה וביניהם המקרא שמש בגבעון דום פירושו בו שטעמו שלא ישתנה מצבו לעינינו ומה יש יתרון למקראות הללו על המקראות מתוארי הבורא ית' אמר אמרו עליהם החכמים ז"ל דברה תורה כלשון בני אדם...²⁸

ר' אליקום הארט (1745-1814) חברו של ר' פנחס בעל 'ספר הברית', כתב בחיבורו 'מלחמת ה' שנדפס לראשונה בשנת 1794:

והגם שעלה על רוחם שידעו סדר והילוכי הכוכבים... הנה קמו התוכנים האחרונים קופרניקוס, טיחא בראהי וסיעתן וסותרו כל דבריהם והמציאו כלים חדשים... ושאר ענינים נפלאים לא שערום הראשונים הרי בררנו היטב שמעולם העליון לא ידעו מאומה ובהתחתון טעו בדרך השכל...²⁹

²⁶ יד הקטנה, שער י, שער דרכי הניסים, פרק ד סימן ח. חיבור זה נדפס בעילום שם, אמנם הגאון בעל 'שואל ומשיב' כבר גילה שם מחברו [תודה לידידי ר' משה דוד צ'צ'יק שהפנני למקור זה].

²⁷ שבילי דרקיע, ב, פראג תקמ"ה, דף א ע"א. החיבור נדפס פעם שניה בוורשה תרכ"ג, והקטע הנ"ל נמצא בדף מו ע"א. יש לציין שחיבור זה קיבל הסכמה מבעל 'נודע ביהודה'. וראה מה שהביא א' נהר (לעיל הערה 1), עמ' 260 לענין ספר זה.

²⁸ מאמר התורה והחכמה, לונדון תקל"א, עמ' יט-כ. עליו ראה רודרמן (לעיל הערה 1), עמ' 334-368; ומה שכתבתי בספרי, ליקוטי אליעזר, ירושלים תש"ע, עמ' פב-פג.

²⁹ מלחמת ה', לונדון תקנ"ד, דף ט ע"א-ע"ב. עליו ראה David B. Ruderman, *Jewish Enlightenment in an English Key*, Princeton 2000, pp. 188-200, נח רוזנבלום, 'האנציקלופדיה העברית הראשונה מחברה והשלולתה', *PAAJR* 55 (1988) עמ' 25-29.

ולענין יהושע ושמש בגבעון דום, כתב:

הוכיחו שהשמש עומד באמצע והארץ... סובבים אותו... ואל יקשה בעינינו מאמרי הנביאים וחז"ל המורים על הליכת השמש לפי שכבר ידענו שדברה תורה בלשון בני אדם שגם הסוברים שהארץ מהלכת אינם נמנעים מאמרם השמש יצא על הארץ וזרח השמש ובא השמש ודומיהן גם על פי דעת הזה יש לאל ידו לפרש הכתוב ויאמר לעיני ישראל שמש בגבעון דם... ונאמר שלכן אמר יהושע שידום השמש לעיני ישראל לפי שהילוכו אינו אלא לפי הנראה לעינים ולא כפי האמת שהוא נשאר תמיד במקומו והנס הי' שהארץ עמדה ממהלכה אבל לעיני ישראל נראה כאילו השמש עמד...³⁰

ר' אליקום הארט אף כתב מכתב בענין זה לידידו ר' פנחס בעל ספר הברית ונדפס במהדורה השנייה של הספר:

והנה יד שלוחה אלי אגרת מאת אהובי חכם מופלא הרבני מהר"ר אליקום געטשליק בן אברהם הארט ז"ל מלונדון וזה יכתוב ידו, שלום כו' כתבו הנחמד קבלתי ושמתתי היות ספרו הברית היקר הולך וגדול בעיני כל רואיו גם בעיני הוא נחמד מאד ואני משתעשע בו יומם ולילה, ויש עוד אחד בכאן ביד הרבני ר' יוסף והוא מהלל אותו מאד, אך לא ידעתי למה מר חביבי מרעיש השמים והארץ על היות הארץ עולה לסבב את השמש במקום אשר אין שם לא אופנים ולא חיות הקודש ואין כל מסלול מהלכה סביב להשמש נחשב כ"א כנקודה קטנה בערך גובה העצום והנפלא של הרקיע אשר בו משוטטים כל כוכבי שחק, וא"כ היא נחשבת כאלו היא סובבת סמוך למרכזה ואינה לא עולה ולא יורדת ברקיע השמים, עכ"ל.³¹

המשכיל שלמה מימון כתב (1753-1800):

ועם היות שנדע בברור אמיתת שטת קופרניקוס ר"ל היות השמש נחה והארץ מתנועעת סביבה עם היות שנראה לנו הפך זה.³²

³⁰ מלחמת ה', דף כט ע"א.

³¹ ספר הברית, חלק א, מאמר ט פרק ח בסוף.

³² גבעת המורה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 153. וראה שם עמ' 11, 117. הבאתי דבריו בגלל שראתי שאפילו בספר הברית, א, מאמר ב, פרק ו, מביא דבריו בשם ספר זה. יש לציין שחיבור זה י"ל לראשונה בשנת 1791. על מימון ראה מה שציין אודותיו דוד אסף, 'תורות המגיד ר' דב-בער ממזריץ' בזכרונות שלמה מימון, ציון עא (תשס"ו), עמ' 99 הערה 1; גדעון פרוידנטל, 'התפתחותו של שלמה מימון מהקבלה לרציונליזם פילוסופי', תרביץ פ (תשע"ב). עמ' 105-171. על מימון וקופרניקוס ראה: Carlos Fraenkel, 'Maimonides, Spinoza, and the Completion of the Copernican Revolution in Philosophy', R. Fontaine, etc, eds., *Sepharad in Ashkenaz: Medieval Knowledge and Eighteenth-Century Enlightened Jewish Discourse*

ר' דוד פריזנהויזן (1756-1828), תלמיד חכם גדול,³³ חיבר כמה חיבורים בשאר חכמות וביניהם חיבור בשם 'מוסדות תבל', נדפס לראשונה בשנת 1820. בין דבריו הוא מאריך להגן על צדקת שיטת קופרניקוס, כמו שכתב בשער של ספרו: "מוסדות תבל מבואר בו שלשה ענינים שונים לא נודע בלשון עברי מלפנים הראשון בנין העולם לפי דעת קופרניקוס...". ובתוך דבריו כתב:

ראיתי בקצת ספרי הקבלה כשציירו צורת ארבע העולמות אבי"ע, הלכו בדרך בטלמיו"ס לצור עולם העשי' אין ספק אתי כי לא היתה זאת להם על פי קבלה כשאר דבריהם, רק כאשר רצו גדולי מחברים ספרים ההם לצור העולמות אבי"ע ולא מצאו בעולם העשי' דרך אחר זולת דעת בטלמיו"ס וכמ"ש הרמב"ם גם הוא דעת חכם ההוא, תפסו גם הם את דעתו והלכו בעקבותיו עם שתכונת בנין ההוא איננו מחלק הקבלה וכן **שמעתי מפה הרב הגאון המפורסם המקובל מו"ה פנתס הורוויץ זצ"ל [בעל הפלאה] ומאת הגאון המפורסם ומקובל מו"ה נתן אדליר זצ"ל, כי אלה הציורים אינם מקובלים איש מפי איש, רק לקוחים מספרי התכונה... ואלו ה' נודע להם בימיהם**

(Amsterdam: Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, 2007), pp. 193-220.

³³ חכם כמעט אינו ידוע. ראה: חיים זליג סלונמיסקי, מוסדי חכמה, ווילנא תקצ"ד, בהקדמה: ר' שלמה שיק, ממשה עד משה, מונקאטש תרס"ג, דף לח ע"ב; בכורי העתים (וויען תקצ"ב), עמ' 175 ואילך; יצחק כהן, חכמי הונגריה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 250-251; ר' יקותיאל גרינוואלד, היהודים באונגאריה, תרע"ג, עמ' 57-59; הנ"ל, קורות התורה והאמונה בהונגריה, בודאפעשט תרפ"א, 40-41; הנ"ל, מקורות לקורות ישראל, תרצ"ד, עמ' 11; הנ"ל, לקורות החסידות באונגאריה, הצופה לחכמת ישראל, שנה ה (תרפ"א), עמ' 272-279; משה סמט, החדש אסור מן התורה, ירושלים תשס"ה, עמ' 311; מאיר הרשקוביץ, מהר"ץ חיות, ירושלים תשס"ז, עמ' טז-יז; שמואל ורסס, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן, עמ' 325-326; מאיר גילון, ר' דוד פריזנהויזן בין קוטבי ההשכלה והחסידות, בתוך: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877-1977*, Ed. Moshe Carmilly Shnayer Z. Leiman, *Rabbinic Responses to Modernity*, 5, (2007), pp. 22-32; Aron Schreiber, The Hatam Sofer's nuanced attitude towards Secular learning, Maskilim and reformers, *Torah u-Madda Journal* 11 (2002), pp. 126-127; Rabbi Nosson Dovid Rabinowich, Setting the Record Straight was the Chasam Sofer Inconsistent A review Essay, *Hakira* 4 (2007) pp. 239-269.

דעת חכמי זמננו בתכונת בנין העולם גם הם תפס דרכם ויעזבו דרך בטלמיו"ס ויסכימו עם חכמי זמננו להיות דבר הזה אינו מעלה ואינו מוריד בענין הקבלה.³⁴

יש לציין שעיון ברשימת החתומים שהתחייבו לרכוש עותק מן הספר מעלה כמה רבנים ואנשים חשובים.

ר' ברוך לינדא (1758-1849), בחיבורו 'ראשית למודים' שנדפס לראשונה בשנת 1810, והיה המקור ל'ספר הברית' כתב הרבה פעמים על מהלך הארץ על פי פשטות הדברים כשיטת קופרניקוס בלי לציין שמו עליו:

והנה לפי ראות עינינו נחשוב כמו כן שהשמש וירח וכל צבא השמים יתגלגלו סביב לארץ... אולם אם נתבונן עליו בהשקפת השכל גודל המרחק אשר בינם לבין הארץ... שהתנועה המדומה הזאת היא רק למראות עינינו והאמת הוא שהארץ תסוב על צירה...³⁵

ר' משה קוניץ (1774-1837) כתב בחיבורו 'העוין' שנדפס בשנת 1796:

ולפי זה כוונת המליץ באמרו עד הראות... שאינו לפי האמת... וכן לשטת החכם קאפע"רניקיס והחוקרים אחרונים ההולכים בעקבותיו, כי הארץ סובבת בכל יום קוטר, ולזה יראה לנו יושבי הארץ כאילו השמים וכל צבאם סובבים אותנו במשך זמן הנזכר, כן פי' המקרא שמש בגבעון דום... לפי ראות המדומה. וכותבי הקורות כתבו שפעם א' הצדיק תלמיד א' בבית מדרש החכמות אשר בארץ שפאני"א דעת הנ"ל, ותפשוהו חיים לתתו בבית הסוהר, על הפריסו דבריו כלפי דברי נביאים... וחכם תלמודי א' מפראג, והוא ידידי ה"ג רב ברוך ייטעלעס הראני הוכחה לשטה הנ"ל מדבר חז"ל ב"ר פ"ה (שאמרו למה נקרא שמה ארץ, שרצתה לעשות רצון קונה. כונתם כמי שחשבו לבות האנשים האומרים שהשמש וירח ושאר כוכבים בלכתם ירוצו להשיג שלמות דעת בוראם לכוון רצונו, כן חשבו תכלית מרוצת הארץ. ושמתתי בתורתו המשובצת במעלות נאות, וידעתי כי יש דרך ישר מזה ביד לב נבון בפ' מדרש זה, אבל פשטות המאמר נוטה לפירושו).³⁶

³⁴ מוסדות תבל, דף כג ע"א-ע"ב. וראה מה שכתב בענין זה ר' שלמה פיישר, דרשות בית ישי, ב, ירושלים תשנ"ט, עמ' שכא בהערה.

³⁵ ראשית לימודים, ברלין 1789, דף ט ע"ב. עי"ש עוד. בספר הברית מביא ממנו הרבה פעמים, ראה למשל חלק א, מאמר יד פרק ח. וראה מה שכתב נח רוזנבלום, האנציקלופדיה העברית הראשונה מחברה והשלישלותה, (1988) *PAAJR* 55 עמ' 65-15.

³⁶ ספר העוין, ווין תקנ"ו, עמ' עא. על חכם זה ראה: מלך שפירא, 'האם יש חיוב להאמין שהזוהר נכתב על ידי רבי שמעון בן יוחאי', מילין חביבין 5 (2011), עמ' ד-ה; מ' כהנא, 'מפראג לפרשבורג: כתיבה הלכתית בעולם משתנה, מה'נודע ביהודה' אל ה'חת"ם סופר' 1730-1839, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ע, עמ' 36.

ר' פנחס אליהו מווילנא (1765-1821) מאריך הרבה בסוגיא דידן בספרו המפורסם על טבע 'ספר הברית', והואיל וחיבור זה היה מאוד פופולארי ונדפס הרבה פעמים, ודרכו נתוודעו יהודים רבים לחכמת התכונה ומדע בכלל, הבאתי כמה קטעים על אף אריכות דבריו:

והדעת הזאת שהארץ לעולם עומדת במקום מרכז כל הגלגלים וכל הרקיעין ותשקוט הארץ ותנוח במקום אחד היא דעת כל הקדמונים הן חכמי ישראל הן חכמי האומות... אמנם החוקר קופרניקוס מעיר טאהרין... ואומר שאין הארץ מרכז הגלגלים רק השמש הוא מרכז כל הגלגלים, והארץ עם המים ורוח ואש המקיפין אותו אף הוא כאחד מצבא המרום במרום עולה בתוך הבאים לסבב את השמש השוקטת לדעתו כנקודה בעיגול... והוא הצליח בדבר הזה שממנו קיימו וקבלו כעת כמעט כל חכמי האומות שהדבר כן הוא, ועל ההנחה הזאת לומדים כעת כל חכמות תכונות השמים ומהלכי ירח וכוכבים וסדר הקפתם וחשבון העתים לחגים ולזמנים ולימים ושנים על אופן נאה מתקבל נקיה וקלה יותר מאם נניח דעת הקדמונים...

בתוך דבריו שם מביא ויכוח שהיה לו בענין זה:

אמר יהודי הטוען: אם כדברך, הרי זה סותר כמה פסוקים בתנ"ך, וכמה מאמרות טהורות אשר חכמים יגידו, שהרי כתיב והארץ לעולם עומדת... ונאמר ויאמר יהושע לעיני ישראל שמש בגבעון דום, וידום השמש וירח עמד... ויגש אליו יהודי המשיב ויאמר: אין זה סותר לא למקראי קודש אף לא למאמרי חז"ל, כי מודעת זאת שדברה תורה כלשון בני אדם... ובאמת הפך הדבר, ככה סוברים האנשים שהשמש הולך הוא והארץ שקטה על כן דברה התורה להם כלשונם ולפי דעתם בו וזרח השמש ובא השמש, כמו שדברה התורה על ה' יתברך וירד ה' ויעל ה' וירח ה' כלשון בני אדם, וכמו שאמרה התורה ויתן לך האלהים מטל השמים... והוא אף שידע בעצמו האמת אמר שמש בגבעון דום מפני שרצה לעשות פרסומי ניסא נגד כל ישראל, לכן דבר בלשון עמו לפני הבנתם, ובזה מדוקדק הפסוק ויאמר יהושע לעיני ישראל שמש בגבעון דום, כי זולת זה לעיני ישראל הוא מיותר, וכי עינים להם ולא יראו מה שיראו כל עמי הארץ, אלא שהכתוב רומז שהוא עם היותו יודע האמת השכיל אמרים והפך הדברים בכדי שיהיו נכונים לעיני ישראל...

ולי המחבר יש לדעת כי אנכי תולעת בכל זאת את ישועת ה' בהלו נרו עלי ראשי בל אהיה כאיש אשר לא שומע ואין בפיו תוכחות אבל יש לאל ידי בחסד עליון להוכיח

במישור הוכחה גמורה בשפה ברורה שדעת קופערניקוס נכונה, ואני אגיד לעולם... לכל
 בן נכר אומר שתי תשובות יש לי בדבר, אחד אבוא בגבורות טענת החכם טיחא בראעה
 שאמר אל קופערניקוס אם הארץ מהיר בלכתו מאד...

והוא ממשיך:

שאלה אחת אנכי שואל מעמך בן אדם, הודע לי טעם הדבר על מה ולמה יאמרו הכתובים
 בתנ"ך בענין זה בלשון בלתי אמת בו, ומה מקרא חסר אם היו כתובים ומסורין בלשון
 האמת בו בדבר, כי הכתובים הנמצאים במקראי קודש המדברים על ה' כלשון בני אדם
 כגון יד ה' עיני ה' וכדומה, הוא בהכרח גדול בעבור שאי אפשר להגיד לאדם קרוץ
 מחומר הענין הרמוז בו כאשר הוא באמת מפני כי גבה דרכו בקודש מהשגתנו ולא כל
 מוחא סביל לדעת דרכי אל בסתר עליון... אבל בענין זה שיש בו נפקותא גדולה כי קל
 יותר ללמוד וללמד ולהבין ולהורות קידוש החודש על אופן שהארץ הולך והשמש עומד
 מאשר נלמוד זה על אופן שהשמש הולך והארץ עומד, והעיון והלמוד הזה הלא היא
 מצוה ממצות התורה כאשר אמרו חז"ל (בפרק כלל גדול) מניין שחייב אדם לחשוב
 בתקופות ומזלות שנאמר כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים (דברים ד'), וא"כ למה
 לא אמרה תורה בלשון האמת בו בענין ויפגע במקום וילן שם כי פנה הארץ מהשמש...
 וכן ויאמר יהושע לעיני ישראל ארץ בגבעון דום (יהושע י') וכדומה בשאר הכתובים...

עוד כתב:

ומעתה אשים דרכי אל פניו להוכיח מלים ואוכח לגבר עם אלהי אברהם, ואומר שמע
 אתה בני וחכם המחזיק בדעת קופערניקוס, איך יאמן דבריהם הלא מודעת זאת לזקנים עם
 נערים אפילו הילדים רכים וקטנים יודעים כי השמים וכל אשר בהם אינו העולם שלנו,
 והארץ וכל אשר בה היא העולם שלנו ואינו השמים וכנאמר השמים שמים לה' והארץ
 נתן לבני אדם, וגרסינן (בפרק אין דורשין) ריש לקיש אומר ז' רקיעין הן ואלו הן וילון
 רקיע שחקים זבול מעון מכון ערבות, וילון אינו משמש כלום אלא נכנס שחרית ויוצא
 ערבית, רקיע שבו חמה ולבנה כוכבים ומזלות שנאמר ויתן אותם אלהים ברקיע השמים
 להאיר על הארץ (בראשית א'), שחקים שבו שוחקים מן לצדיקים כו', הנה נמצא כי
 השמש הוא בשמים ברקיע השני שבו הנקרא רקיע, ואם נאמר שהארץ עומדת ושוקטת
 במקומה והשמש אשר הוא ברקיע השני סובב הולך היא שמה בעיגול מקצה השמים עד
 קצה השמים בכל יום להקיף את האדמה ומאיר לארץ ולדרים עליה דרך הרקיע שהוא
 דבר ספירי והאור עוברת בה כזכוכית לבנה לא יקשה על דעתנו לצייר ולקבל הדבר
 הזה כלל, אבל אם הוא כאשר דברת לאמר שהשמש עומד קבוע במקום אחד הלא מקומו
 הוא בשמים ממעל ברקיע השני, ואם הארץ תסבב אותה בשס"ה ימים בהכרח צריך
 לומר שהארץ עולה למעלה בשמים בתוך רקיע השני שבה להקיף את השמש העומד
 קבוע שם במקום אחד ומתמהמה שם לא פחות מחצי שנה כי צריך לעשות שם חצי
 ההקפה העליונה ואדמה על ראשו, ולפי דבריהם נצב בשמים הארץ וכל אשר בה ואנו

דרים בשמים תוך רקיע השני עם טפינו נשינו מקננו וכל בהמתנו יהיו שם חצי שנה לא במקום אשר הוא תחת השמים אשר נתיחד והוכן להיות מדור לבני אדם ומקום לעולם השפל, ומי פתי יסור הנה לאשר ולקיים אולת וכסל כזה, ומי יאמין לשמועתו סכלות גדולה כזאת הקדושה היא בעינים והארץ בשמים מי נתן השפל במרומים מה לילוד אשה בין כוכבי השמים ומלאכי אש ומים וגבותם מלאות עינים, וזה בלי ספק דעה נפסדה ולעג הרבה אולת היא לו וכלימה למאמין זאת.

ועוד:

והשנית, למי אני שומע יותר, אם לקופרניקוס או למי אשר החכמה ומדע נתן לו מאת ה' מן השמים ויחכם מכל האדם הוא שלמה המלך ע"ה אשר ידע בודאי הדבר באמת והוא מכנה העולם הזה שלנו פעמים רבות תחת השמש, כאשר אמר הקהלת ראיתי את כל המעשים שנעשו תחת השמש, אין כל חדש תחת השמש, ולפי דברי קופרניקוס אין הארץ אשר אנחנו עליה אלא חצי שנה תחת השמש וחצי השנית מהשנה גם אדמתנו למעלה מהשמש, ואולם אם נאמר שהשמש מסבב את הארץ העומדת במקום אחד סגורה בתוך הקף השמש כנקודת המרכז בעיגול, אמת הדבר שהיא תחת השמש תמיד אפילו בלילה שהשמש זורח הוא על פני האדמה מעבר השני ומאיר לארץ ולדרים עליה הנוכחים ברגליהם לכפות רגלינו הלא המה אז תחת השמש, ועל האמת גם אנו גם הם כל יושבי תבל ושוכני ארץ מסביב נקראים בין ביום ובין בלילה תחת השמש כי נקודת המרכז בעיגול או כדור הוא תחתיתו הוא ולא אחר מכל נקודות שבו, ובוזה לא יוכל המתעקש להתנצל ולאמר ששלמה דבר זה כלשון בני אדם, כי מעולם לא נשמע ולא נודע שיהיה מורגל בפי הבריות לקראות העולם הזה בשם תחת השמש, ולמה זה ימציא שלמה שם חדש הפך האמת אשר עם לבבו ומה מקרא חסר לומר ראיתי את כל המעשים שנעשו על הארץ כאשר אמר גם ככה יש הבל אשר נעשה על הארץ, **לכן אחי אל תפן לדברי כזב אשר בפי קופרניקוס ומדבר שקר תרחק.**³⁷

37 ספר הברית, א, מאמר ספר הברית, א, מאמר ט פרק ח. על ספר זה ראה מאמריו החשובים של נח רוזנבלום, 'האנציקלופדיה העברית הראשונה מחברה והשלושה', *PAAJR* 55 (1988) עמ' 15-65; הנ"ל, דיונים קוסמולוגיים ואסטרונומיים ב'ספר הברית', *PAAJR* 62 (1996) pp. 1-36; Resiann Fontaine, Natural science in "Sefer ha-Berit" Pinchas Hurwitz on animals and meteorological phenomena, R. Fontaine, etc, eds., *Sepharad in Ashkenaz: Medieval Knowledge and Eighteenth-Century Enlightened Jewish Discourse* (Amsterdam: Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, 2007), pp. 157-181 על חיבור זה ועל רוב שימושו בספרים רבים וטובים, אהזור בהזדמנות במאמר מיוחד. כעת על I. Singer, *Love and Exile*, New York 1986, p. 8.

ר' משה סופר (1762-1839), אב"ד פרעשבורג הידוע על שם ספרו 'חתם סופר', ידע הרבה גם בחכמת התכונה³⁸ וכתב בחיבור שהקדיש לחכמה זו:³⁹

מעניני גלגלים וכוכבי לכת... מה"ר יעב"ץ במעמד ליום ג' [כתב] דמזה סיוע לכת קאפירניקוס שהארץ סובבת. ולא תקשי מוהארץ לעולם עומדת, כאשר מבואר במקום אחר, עכ"ד. הנה במ"ש שאין קושיא מוהארץ לעולם עומדת, **הדין עמו לפע"ד**, לא דבר שם מסיבובי ארץ בגלגל, כי גם לדעת הזאת אין הכוונה שהארץ תסוב על צירה, אלא כל הכדור היסודות כמות שהוא, הוא מתגלגל, אשר הארץ באמצעי לו... **מכל מקום אין בידי לדחות קופארניקוס ולא צד שכנגדו כי ראיותיהם עצומות משני הצדדים**. ולדעת אותה הכת יש לנו תנועה חדשה, מלבד ג' תנועות שהזכרתי בפרק דלעיל שסימנם אמ"י, ועתה יתחדש התנועה הסבובים, אמנם אין לנו עסק בדעת זאת הכת, ונייחס תנועה הסבובים לגלגלים שאין להם תנועה אחרת זולתי הסבובים הלז.⁴⁰

אמנם בחיבור אחר כתב ר' משה סופר:

אשר חלק ה' אותם לכל העמים, יש לפרש על פי דאיתא דקופערניקוס אחד מחכמי העמים אמר דהארץ סובבת לקבל אור השמש דאיך עצם השמים הטהורה יסבב וישמש את הארץ והאחרים הביאו ראייה כנגדו דאם הארץ מסבב איך אפשר שיזרוק חץ בעוף וישיגהו ויפול שם כיון שהארץ כבר השתנה מקומה ועל זה השיב די"ל דהארץ וכל אשר עליה וגם האויר מסבב האמנם ראייתו מכח השכל שאינו ראוי שישמש העליון לתחתון הוא רק לפי דעות האומות העולם אבל לנו בני ישראל אדרבא הארץ אשר בה בני אדם וישראל עם קדושו הם תכלית הבריאה ובעבורם נברא העולם תבל וכל אשר בה וגלגלי

³⁸ ראה ר' שלמה סופר, חוט המשולש, דף כט ע"א; ר' בנימין שלמה המבורגר, זכרונות ומסורות על החתם סופר, בני ברק תשנ"ו, עמ' נח, קב, שה; וראה מ' כהנא, 'מפראג לפרשבורג: כתיבה הלכתית בעולם משתנה מה'נודע ביהודה' אל ה'חת"ם סופר' 1730-1839, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ע, עמ' 180.

³⁹ ר' יעקב הירש, תלמיד של בעל 'חתם סופר', כתב על רבו (זכרונות ומסורות על ה'חתם סופר', בני ברק תשנ"ד, עמ' 305): "וגם היו נהירין ליה שבילי דרקיע. והיה בקי מאוד בחכמת התכונה בהילוך הכוכבים... גם זה מצאתי וראיתי בעיני אשר החל רבינו לכתוב חיבור אחד, לבאר בו היטב בלישנא קלילא בנין העולם והילוך ככבים ומסיליהם. ולא ידעתי מה הניעו שלא גמר החיבור ההוא ומנע דבשו מפניו, אשר חיכו ממתקים וכולו מחמדים". וכבר תירץ לנכון ר' בנימין שלמה המבורגר (שם), ד'בחוט המשולש', דף כט ע"ב, כתב ר' שלמה סופר: "ואחר שיצא לאור ספר הברית עבר עליו מראשו עד סופו והראהו לתלמידיו ואמר כזה קנו לכם אשר חפץ למלאות ידיו מחכמות שונות ואתם נכיר טובה להמחבר שהרבה ביטול זמן הרוחתי במה שאיני מוכרח לחבר כזה בשבילכם".

⁴⁰ שו"ת חת"ס קובץ תשובות, סי' כו. לאחרונה נדפס גם ב'מאורות הסופר', עניני קידוש החמה, ירושלים תשס"ט, עמ' צח.

השמים ושמי השמים לצורך האדם ואם כן ראוי שימשו שאר חלקי העולם לעולם התחתון שבו ישראל וגם ע"ז כל העולמות הם אחד ולתכלית אחד נברא דלא כדעת האוה"ע שכל אחד הוא עולם בפני עצמו ולתכליתו נברא וזה שאמר אשר חלק ה' אותם לכל העמים דאצלם הוא חלק משא"כ אצלנו הכל חד.⁴¹

ר' ישראל דוד יפה-מרגליות שלזינגר (1802-1864), תלמידו של בעל 'חתם סופר',⁴² שבין השאר הרבה לעסוק בחכמת התכונה, כתב בתוך דבריו:

אמנם מי שיאמן בה' ובתורתו ויאמן כי הקב"ה בא במתן תורה ונגלה על סיני הר קטן לא יוקשה אם השמש שהיא א' ממשרתיו תשמש את הארץ אשר עליה האדם הלומד התורה הזאת, וראי' מבוררת ממה שאמר הכתוב ויתן אותם אלקים ברקיע השמים להאיר על הארץ הרי' מבואר כי המאורות הגדולים נבראו להשתמש את הארץ.⁴³

בהמשך דבריו שם הוא מאריך להוכיח ששיטה זו אינה נכונה. ובחיבור אחר שכתב, בשם 'יפה לקץ', מאריך טובא בענין שיטת קופרניקוס, שזו שיטה שגויה, "ושזה הכל שוא ושקר אין בו ממש כלל".⁴⁴ והוא מביא בשם רבו בעל 'חתם סופר':

והי' לאדמו"ר הגאון תמיד מענה הזאת בפיו' לאמר: קפרנקוס אשר כל תכליתו רק היה לחקור במסילת הכוכבים וכדומה, ובחכמות אשר תחת השמש לכן לא מצא תכלית לארץ, מדוע תסבב אותה השמש ותשמש אותה, ולא כן אנחנו ב"י עסקנו בתורה, אשר היא למעלה מן השמש, ונכון לנו אשר השמש תאיר את הארץ ולא בשביל הארץ, זולת עבור יושבי העוסקים בדברי' שהם למעלה מן השמש.⁴⁵

ר' נתן שטרנהרץ (1780-1845), מתלמידיו המובהקים של רבי נחמן מברסלב, התייחס בדבריו לשיטה זו:

וכן בחכמת התכונה שכל המחקרים וכן חכמי ישראל כולם אומרים שהארץ עומדת באמצע והגלגלים מקיפים אותה. וחקרו בזה חכמות גדולות ונפלאות. ועכשיו זה יותר ממאה שנים שבדה קיפריניקוס מלבו תיכונה חדשה שהארץ פורחת סביב השמש... ומי

41 תורת משה, פר' ואתחנן, דף טו ע"א.

42 משה קינסטליכער, ה'חתם סופר' ותלמידיו, בני ברק תשס"ה, עמ' רפא-רפג.

43 חזון למועד, סי' א אות א, וראה שם, סוף סי' ח וסי' ט אות ד.

44 יפה לקץ, פרעשבורג 1862, בראשית, דף ח ע"א.

45 יפה לקץ, בראשית, דף ח ע"א.

יודע מה יהיה בימי הבאים בוודאי יבואו חכמים אחריהם שיסתרו דעה בדויה של קופרניקוס... ולפי דעתנו דעת בני ישראל בוודאי דרך התכונה שלו היא שקר וכזב.⁴⁶

ר' אליהו גוטמאכר (1796-1874) כתב בחיבורו 'צפנת פענח', המוקדש למאמרי רבה בר בר חנה במסכת בבא בתרא, שנדפס לראשונה בשנת 1873, בתוך דבריו:

אנחנו בני ישראל תופסים התכונה רק כמו שהוא בהרמב"ם שהארץ לעולם עומדת... הארץ אינה זו ממקומה לא כהתכונה החדשה של עתה שכבר מלעיג עליהם הספר הברית, ויבא העת שיוודו כולם לנו כפי פשטות בראשית ברא וגו' וכמאמר והארץ לעולם עומדת...⁴⁷

יצחק שמואל ריגיו (1784-1855) כתב:

באשר זאת דעת קופרניקוס ממרוצה כוכבי לכת סביבות השמש וממרוצת הירח סביבות הארץ נכונה וקיימת לעלמי עד מכה ראיות חותכות שיש לנו על זה, ולכן לא תמצא זולתי בעל מעשה טוביה ובעל מטה דן מי שיתעקש להטל ספקות בסברת קופרניקוס הקולע אל מטרת האמת ולא יחטיא והחולק על זה כחולק על האמת ובטלה דעתו אצל כל אדם.⁴⁸

מעניין לציין שבמכתב לידידו ריגיו התייחס שד"ל (1800-1865) לענין הסיפור של יהושע ושמש:

ולא יובן בשום צד **אלא בשטת קופרניק**, בהיות כי לדעתו התנועה היומית הנראית לשמש לירח ולכוכבים איננה מסובבת אלא מתנועת הארץ...⁴⁹

ר' אריה רבינוביץ ממינסק (1804-1879), תלמידו של הגאון ר' מנשה מאיליה, בחיבורו 'תורת העולם והיהדות' מפרש פסוקי בראשית על פי דעת קופרניקוס.⁵⁰ בשנת תקצ"ד, 1834, יצא לאור בוויילנא ספרו של חיים זליג סלונמיסקי (1810-1904) בשם 'מוסדי חכמה' בחכמת האלגברה. בהקדמת הספר נכתבו כמה עמודים אודות חכמת התכונה ובפרט בשיטת קופרניקוס, שזהו המהלך הנכון להבנת חכמת התכונה. ספר

⁴⁶ קנאת ה' צבאות, ירושלים תשכ"ה, עמ' יג. עליו ראה: ש' פיינר, מלחמת תרבות, ירושלים תש"ע, עמ' 114. וראה שם על ידיעות ר' נחמן מברסלב בחכמת המדע, שהיו על פי ספר הברית.

⁴⁷ צפנת פענח, בני ברק תשנ"ח, עמ' קצב-קצו.

⁴⁸ אגרות ישר, א, ווין 1834, עמ' 32.

⁴⁹ אגרת שד"ל, א, פרמישל תרמ"ב, עמ' 112.

⁵⁰ תורת העולם והיהדות, מינסק תרע"ד, חלק ד, עמ' 22, דף יב ע"א, עמ' 24. יש לציין לדברי חזון איש בקדשים סי' כו אות טז, שכתב עליו: "וראיתי להגאון האדיר ר' אריה ממינסק בספרו באר היטב".

זה קיבל הסכמות מכמה גדולי עולם, ביניהם ר' אברהם אבלי פוסולר אב"ד ווילנא⁵¹ ור' אריה לייב קצנלנבוגן אב"ד בריסק. עיון ברשימת החתומים שהתחייבו לרכוש עותק מן הספר מעלה כמה רבנים ואנשים חשובים. לשנה הבאה, בשנת תקצ"ה, הוציא ח"ו סלונימסקי חיבור נוסף בשם 'ככבא דשביט', על קורות חכמת התכונה. בספר זה הוא מבאר באריכות את צדקת שיטת קופרניקוס.⁵²

⁵¹ אודות הסכמה זו יש להביא סיפור מעניין שחז"ס סיפר לידידו נחום סוקולוב, כפי שזה האחרון מביא בספרו אישים, ירושלים תשי"ח, עמ' 141: "סח לי חז"ס, שכשנטל הסכמה לספר מוסדי חכמה מאת הרב ר' אבלי מפאסלאווא, אי אפשר היה להדפיס ספר בלי הסכמה כמו שאין להדפיס עתה בלי צנזור. צריך היה לשהות כשבוע או עשור בבית מדרשו של רבי אבלי, ור' אבלי סח עמו בדברי תורה ובדברי חכמה, ולבסוף אמר: ניש קשה, רשאי האברך להדפיס ספרו. ועמד אחד יהודי לזהט, מן המופלגים, המקורבים אל ר' אבלי, שמחה וטען אבל רבי כמדומה לי... וגער בו הרב ואמר מה מדומה לך? מה מדומה לך? אבל רבי כמדומה לי... אין אתה מומחה לדבריהם כאלה. במשך הימים אשר חיכה חז"ס ולא ידע היקבל את ההסכמה או לא, שאל את ר' אבלי פעם אחת: רבי באר נא לי את הדבר הזה. הנה ראיתי פה אברכים באים לקבל סמיכה, במשך שני ימים אתה תוהה על קנקנם ופותר אותם הן או לאו, ואני יושב פה ואתה סח עמי יום יום, הן רבי הסמיכה שלהם היא להוראה, ונפקא מינה טובא, מפני שאברך כזה אם איננו מומחה, כי אם מן התלמידים שלא שימשו כל צרכם, עלול הוא להאכיל טרפות, לחייב את הזכאי ולזכות את החייב, ואני וספרי לא להוראה ולא לדין תורה, ואתה שוהה ומאריך. ואז השיבוהו ר' אבלי בצחוק לחש: פתי קטן, עמהם אחת שתיים שלש אני פותח ומסיים, זו סמיכה בכל יום. אבל אתה יקר המציאות, ואני רוצה לטייל עמך ארוכות וקצרות". הבקי הנפלא ר' איתם הנקין הפניני לסיפור מעניין המופיע בספרו של ר' יהושע זיססענוויין, ציר נאמן, ירושלים תרנ"ט, דף צו ע"א: "כמו ששמעתי מפה קדוש [מהרי"ל דיסקין] איך שהחכם סלאנימסקי היה נושא פניו עבור חכמתו שהיה מכירו שהוא מחכמי התכונה. וכן היה המעשה פעם אחת כשהיה בווארשא ע"ד בריאותו בא אצלו החכם הנ"ל והיה ספרו בידו ובקש ממנו לעיין ולהסכים עמו להוציאו לאור. אז השיב לו אדמו"ר [מהרי"ל דיסקין] זצ"ל: להשיבך איני יודע בחכמה הזאת אין ביכולתי, כי לאחר העיון אדע ככל חכמי התכונה, אבל להסכים על ספרך אין ביכולתי עד שתתן לי אותו לבית, ובתנאי אם לא נמצא שם דברים המתנגדים המדברים נגד חז"ל אז ודאי אסכים על האמת, אבל אם אמצא שם דברים שמדברים נגד כבוד חז"ל או סותרים דבריהם אז יהיה לי רשות לשורפו. וכששמע הח"ס לקח את הספר ועזב את ביתו והלך...". וראה לקמן בהערה 70.

⁵² ככבא דשביט, ווילנא תקצ"ה, עמ' 7-9, 21-22. וראה שם עמ' 1 בענין הזוהר. על חיים זליג סלונימסקי ארחיב באריכות בספרי העומד להופיע בקרוב על חנוכה אי"ה. כעת ראה: נחום סוקולוב, אישים, ירושלים תשי"ח, עמ' 135-153; אברהם עקיבא, חז"ס חיים יחיאל בורנשטיין, פסח שפירא, ארשת, ה, ירושלים תשל"ב, עמ' 387-411; ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, ו, תל אביב תש"ך, עמ' 288-290; *Hayim Zelig*, Itai Sneh,

בווילנא בשנת תקצ"ז, 1837, כתב ר' יום טוב ליפמן מורה צדק דק"ק איישישאק, בסוף חיבורו 'כבוד יום טוב', שדעתו של קופרניקוס היא כפירה ואינה נכונה כלל וכלל.⁵³ גם ספר זה קיבל הסכמות מכמה גדולי התקופה, כגון ר' אברהם דנציג בעל 'חיי אדם' ור' אברהם אבלי פוסולר אב"ד ווילנא, כאשר זה האחרון העניק הסכמה שלש שנים קודם לכן לספרו של חז"ס, 'מוסדי חכמה', המצדיק את שיטת קופרניקוס. משה יאוועל חיבר ספר על חכמת התכונה בשנת תקצ"ו, 1836, בשם 'למודי הטבע'. הוא נוקט כדבר הפשוט ששיטת קופרניקוס נכונה.⁵⁴ רב שמשון רפאל הירש (1808-1888) כתב:

דוד המלך והמקרא בכללו מדבר בלשון בני אדם. דברה תורה כלשון בני אדם, באותה לשון שבני אדם מדברים אל בני האדם, כשם שדברו גם קופרניקוס, קפלר וניוטון, כמו שמדברים אנו גם היום וכפי שידברו בני האדם מן הסתם כל זמן שבכלל ידברו בכל לשון, ואף אם בניגוד למראית עין תצא עמידת השמש ותנועת הארץ מגדר סברא והשערה וההפך ודאי. לא ללמד את חכמת התכונה באו כתבי הקודש, או את תולדות היצירה וחכמת הטבע, אלא ללמד את האדם למלא את תפקיד חייו בתחום עמדת חייו תפקיד שלמענו אין כל נפקא מינה בכך אם מתהווה התפתחות היום והשנה של עולמו הארצי על ידי תנועת השמש מסביב לארץ או על ידי תנועת הארץ מסביב לשמש...⁵⁵

במקום אחר בכתביו חוזר הרב הירש על דבריו אלה ומוסיף שאי אפשר להבין מפסוקי יהושע בגבעון דם שהשמש עמדה מחמת ציוויו של יהושע, וכי התורה נקטה לשון זו ללמד משהו בחכמת התכונה, אלא דיברה תורה כלשון בני אדם.⁵⁶

Slonimsky and the Founding of Ha-Tsefirah: The Early Career of an East European Jewish Enlightener of Science, 1810-1862, M.A. Thesis, McGill University (1991).

⁵³ כבוד יום טוב, ווילנא תקע"ז, דף נז ע"א.

⁵⁴ לימודי הטבע, צ'רנוביץ תקצ"ו, דף טו ע"א. עליו ראה ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית, ב, ישראל תשכ"ז, עמ' 63-64.

⁵⁵ פירושו לספר תהלים פרק יט נדפס בירחון כרם, ניסן תשי"ח, עמ' 21-22 [Rabbi =] Samson Raphael Hirsch, *The Psalms*, New York 1978, pp. 138-139.]

⁵⁶ ראה *Collected Writings of Rabbi Samson Raphael Hirsch*, 7, New York 1992, pp. 57. וראה שם עמ' 263. וראה Lawrence Kaplan, *Torah U-Madda in* the thought of Rabbi Samson Raphael Hirsch, בד"ד ה (תשנ"ז), עמ' 1-31, מאמר חשוב בענין דעתו של הרב הירש בכל זה (תודה לכותב שהפנני למאמר זה). אמנם מעניין שלא ראיתי שציין לדברי הרב הירש בפירושו לספר תהלים שהזכרתי בפנים. וראה גם: Noah Rosenbloom, *Tradition in an age of Reform*, Philadelphia 1976, pp. 364-366; [על ספר זה ראה: M. Breuer, *Tradition* 16,4 (1977) 140-149] בפרט עמ'

דעת המלבי"ם (1809-1879) בסוגיה זו אינה ברורה כל צרכה. בחיבורו 'ארצות החיים' הוא כותב בתוך דבריו שהשמש הולכת,⁵⁷ והיינו דלא כדעת קופרניקוס. וכן משמע מפירושו לפרשת בראשית⁵⁸ אמנם בפירושו לתהלים כתב: "והאחרונים אשר דעתם שהארץ תסוב בכל יום... כדעת קופרניקוס יאמרו..."⁵⁹ נקט לשון ניטראלית ולא העיר ששיטה זו כפירה. וכן בחיבורו 'ארץ חמדה' כתב:

כי היסודות אשר עליהם יבנו המושכלות ישתנו בכל מדינה... ולכן ימצא חכם גדול בתכונה על פי דעת קופרניקוס יהיה למשחק בארצות אזיא...⁶⁰

גם כאן לא התייחס לשיטות קופרניקוס בזלזול. ומעניינת לשונו בהקדמה לפירושו לספר יחזקאל:

כי יסודות חכמת התכונה והטבע והפילוסופיא הקדמונה אשר הם משענת פירושו ויסודותיו, כולם נהרסו ובטלו בפרוץ החקירה בדורות אחרונים, אשר בנו בנין תכונת השמים וארמון למודי הטבע על יסודות אחרות חזקות ונאמנות.⁶¹

ויש לציין שאת פסוקי יהושע הוא מפרש כמובן כפשוטם של מקראות. בשנת 1849 יצא לאור בעיר פרעשבורג חיבורו של ר' יצחק ערמאה 'עקדת יצחק', על ידי ר' חיים פאללק עם פירוש לפירושו בשם 'מקור חיים'. ספר זה קיבל הסכמות חשובות מגדולי הדור: בעל 'כתב סופר', ר' שמעון רפאל הירש ור' אלעזר הורוביץ. בתוך פירושו כתב על קופרניקוס:

[148]; אפרים חמיאל, החיים בשני עולמות – הדרך הממוצעת, תגובות דתיות למודרנה בהגות של מהר"ץ חיות, ש"ר הירש ושד"ל, עבודה לקבלת תואר דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ו, עמ' 67, 231-233; הנ"ל, הדרך הממוצעת, ירושלים תשע"א, עמ' 289-290.

⁵⁷ ארצות החיים, ווארשא תר"ך, דף ג ע"ב.

⁵⁸ בפירושו התורה והמצוה, א, יד-טו.

⁵⁹ תהלים, עה, ז-ח.

⁶⁰ ארץ חמדה, ווילנא תרע"ג, עמ' 62.

⁶¹ הקדמה לפירושו לספר יחזקאל. עוד על המלבי"ם וקופרניקוס ראה ר' גדליה ברעדר, גן ירושלים, ירושלים תרנ"ט, עמ' כג ור' חייא שפיטצער, נברשת, ירושלים תרס"ד, תיקונים, דף יז ע"ב- יט ע"א. וראה נח רוזנבלום, המלבי"ם, ירושלים תשמ"ח, עמ' 232-238. על המלבי"ם בכלל ותאריכי כתיבת חיבוריו ראה: הלל אשכולי, הסינונימיה בלשון המקרא על פי שיטת מלבי"ם, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטה בר אילן רמת גן תשס"ט.

ועל פי דעת התוכניים החדשים האלה שהשמש תשאר במקומה, והארץ תסוב סביבה, צריכים אנו לומר כי פשטי הכתובים הנראים בהשקפה ראשונה כמתנגדים לזה... ויעמוד השמש בחצי שמים... והארץ לעולם עומדת... יבוארו על פי מאחז"ל דברה תורה כלשון בני אדם, אשר למראה עיניהם ישפטו כי הארץ תעמוד תחתיה והשמש תסוב סביבה.⁶²

בוילנא בשנת 1877 (תרל"ז) יצא לאור חיבור בשם 'לקוטי מזמורים למוצאי שבת' על ידי יהודה ליפמאן מ"ץ. בתוך חיבור זה כותב המחבר: "שמה שהעלו הפילוסופים בתכונה החדשה שהשמש עומד באמצע..."⁶³
 ר' ראובן לנדא (1813-1883) כתב בחיבורו 'מהלך הכוכבים' שנדפס לראשונה בשנת 1882:

ואמרו שהחמה נחה ושקטה במרכז המזלות והארץ בכלל שאר כוכבי לכת כולם סובבים סביבה באויר. זאת היא דבר מוכחש ושקר ולא תאמין ואל תשמע להם בזה כלל וכלל, כי הוא דבר מוכחש מכתובים ונביאים הקדושים. שנאמר בקהלת זורח השמש ובא השמש וספר יהושע... וכל אלו המקראות אין יוצאים מידי פשוטם שהארץ נחה שקטה במקומה והחמה והירח ושאר כל כוכבי לכת סובבים סביבה. והתוכן קופרניקוס ועוד אלף כיוצא בו יאבדו מן העולם ואות אחד מתורה הקדושה ומנביאים וכתובים הקדושים לא יתבטלו לעולם. וגם הוא דבר זר ורחוק מאוד מהשכל ומהסברא...⁶⁴

ר' יוסף חיים קרא (1800-1895) כתב בחיבור 'מנחת שבת' שנדפס אחר פטירתו:

כי מעת שעמד החכם קופרניקוס והראה בעליל הילוך הגלגלים לא יסתפק עוד שום משכיל כי הארץ איננה גוף עומד על עמדו... (והסכלים חושבים שזה מנוגד לדעת התורה ואינו כן, ואדרבה, אין ספק שרבותינו החכמים היו יודעים בסוד זה ואחר כך נתעלם הדבר מחכמי הדורות)... ואל יקשה בעינינו מאמר הנביאים ורז"ל המורים על הליכת השמש לפי שכבר ידענו שדברה תורה כלשון בני אדם... הכל כפי ראיית בני אדם ושפיתו למראית העין, גם על פי דעת זה יש בידינו לפרש הכתוב... שמש בגבעון דם...⁶⁵

⁶² עקידת יצחק, פרעשבורג 1849, בראשית, דף רמד ע"ב. [תודה לידידי ר' מנחם זילבר שהפנני למקור זה].

⁶³ לא ראיתי הספר עצמו, כיון שהוא נדיר ואין ממנו עותק בספרייה הלאומית. אמנם הציטוט הוא על פי מה שמובא ממנו ב'נברשת', ירושלים תרס"ד, דף יג ע"ב.

⁶⁴ מהלך הכוכבים, ב, דף יט ע"ב. ועי"ש דף יט ע"ב-כא ע"ב שהוא מאריך להוכיח כנגד קופרניקוס. וראה Jeremy Brown, "Rabbi Reuven Landau and the Jewish Reaction to Copernican Thought in Nineteenth Century Europe", *The Torah* 15, 2008-9, 112 - 142. *U-Madda Journal* שדן באריכות בדבריו.

⁶⁵ מנחת שבת, ווילנא תרס"ה, דף יג ע"א-ע"ב.

הלל כהנא (1821-1901) חיבר ספר מדעי בשם 'גלילות הארץ' שנדפס לראשונה בשנת 1880. בתוך החיבור האריך לבאר למה השיטה הישנה של חכמי התכונה אינה נכונה ושהאמת היא כשיטת קופרניקוס.⁶⁶

בשנת 1886 (תרמ"ו) יצא לאור בווארשה לראשונה ספרו של ר' יוסף גינצבורג 'עתים לבינה' על חכמת התכונה. הספר זכה להסכמות מגדולי זמנו: האדר"ת, ר' אליעזר גורדון, ר' אליהו חיים מייזל מלודז', ר' אלעזר משה הלוי הורוויץ, ר' יצחק יעקב ריינס ועוד הרבה. בתוך הספר כתב המחבר:

ומטעם שכל אלו הספרים החזיקו בדעת הישנה ואחר כן הורגלתי בשיטה החדשה, לזאת אנכי כפוסח על שתי הסעיפים, פעם אדבר לפי שיטה זו... ופעם אדבר לפי דעת שיטה החדשה משיטת קופרניקוס וחביריו, ואתה המעיין תדין אותי לכף זכות כי באמת לחשבון העיבור אחת היא ורק לדברים שאין נוגעים להכמה זו... הדעת נוטה יותר לשיטה החדשה...⁶⁷

ר' גדליה ברעדר מביא בספרו 'גן ירושלים' שנדפס בשנת 1899:

וכן אמר לי ידידי הרב וכו' ר' אבנר נ"י בעל המחבר סי' ציר נאמן, בתורת עדות ששמע מפי רבנו הקדוש רשכבה"ג מהרי"ל דיסקין זצוק"ל שהשיטה החדשה אינה מופרכת. ושאל לו מן הכתוב בקהלת א' וזרח השמש ובא השמש וכו' הולך על דרום כו' וענה לו **שהכתוב אמר לפי ראות עיני האדם.**⁶⁸

אמנם, כמה שנים לאחר מכן, בשנת 1904 (תרס"ד), יצא לאור בירושלים ספר 'נברשת לנץ החמה' על זמן נץ החמה מר' חייא שפיטצער. ברחבי הספר כתב הרבה פעמים ששיטת קופרניקוס איננה נכונה על פי חכמת המדע וגם על פי התורה, ושהיא כפירה.⁶⁹ בהוספות ותיקונים לספרו הוא כתב כנגד שני הספרים האחרונים שהזכרתי, 'עתים לבינה' ו'גן ירושלים'. על הספר 'עתים לבינה' כתב שהרבנים המסכימים לא שמו לבם לדבריו בענין שיטת קופרניקוס. ולענין הספר 'גן ירושלים' כתב:

... גם סיפורו של הנ"ל מן העדות הנ"ל על רבינו מוהררי"ל דיסקין זצוק"ל—אבל כל מי שהכיר את רבנו ז"ל יודע עד כמה החזיק ותמך ואהב הוא לכל מי שהי' יראת שמים

⁶⁶ גלילות הארץ, בוקארסט תר"ם, עמ' 43-50 וראה שם עמ' 13, 33, 38. עליו ראה ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית, ב, ישראל תשכ"ז, עמ' 135.

⁶⁷ עתים לבינה, ווארשא תרמ"ט, עמ' 7 וראה שם עמ' 9, 411-412.

⁶⁸ גן ירושלים, ירושלים תרנ"ט, עמ' כג.

⁶⁹ נברשת, א, ירושלים תרס"ד, דף ל ע"ב-ל ע"ב, תיקון נברשת, דף ה ע"א-יב ע"א, יד ע"ב-יז ע"א.

ניכר בו ואפילו לנערים, ועד כמה הרחיק הוא לכל מי שהי' ההשכלה (החשוכה) ניכר בו...⁷⁰ ואיך גם אפשר להעיד עליו שהי' נוטה להשיטה החדשה נגד כל דברי חז"ל שהבאתי כבר... ובכן ראינו עוד הפעם עד כמה מתגברת המספחת של השיטה החדשה הנכזבה וצריכים בעבור זה מאוד מאוד לשמור את עצמינו כמו ממינות המושך את הלב רחמנא ליצלן...⁷¹

אמנם יש להעיר על דברי ר' חייא שפיצער. לענין 'עתים לבינה' היו עוד שהביעו התנגדות לספר, כמו בעל 'חזון איש'.⁷² אבל אף החזון"א סבר שהיה ירא שמים, ובוודאי

⁷⁰ יחסו של מהרי"ל דיסקין להשכלה אינו פשוט כלל. לעת עתה יש להביא שני מקורות בענין זה. א. לאהרונה נדפס על ידי ר' אליעזר רלב"ג סדר יומו של מהרי"ל דיסקין מתוך כתב ידו [בתוך: קונטרס לבית אבותם, לייקווד תשע"ב, עמ' לב; אוצרות ירושלים יד (תשע"ב), עמ' לג], שם כתב: "... ואחר כך לעין בספרים פלפול אגדה דרוש מחקר פלוסופי' **השכלה** עד שעה ז". ב. בירושלים תשס"ח נדפס חיבור מכ"י של מהרי"ל בשם 'חידושי הגאון רבי יהושע ליב דיסקין על התורה', ובעמ' רצד הוא כותב: "וקצת מזה מצאתי בהכורם". חיבור הכורם הוא פירוש על חומש של הירץ הומברג שנדפס הרבה פעמים. הומברג היה מחבריו של משה מנדלסון ואף כתב את ה'ביאור' על חומשים במדבר ודברים. ראה: פריץ סנדלר, הביאור לתורה של משה מנדלסון וסיעתו וסיעתו התהוותו והשפעתו, ירושלים תשמ"ד, עמ' 153 ואילך. ויש לציין שברוב העותקים של הספר הוחלף העמוד המקורי בעמוד מודבק, בו נשמטה השורה ה"בעייתית". תודה לידידי ר' משה דוד צ'צ'יק שהפנני לשני מקורות אלו.

⁷¹ תיקון נברשת, דף יז ע"ב- יט ע"א. המחבר לא כתב באיזה ספר ראה דברים אלו, אלא כתב שנה ומקום הדפוס, והביא לשונו מילה במילה. תודה לידידי ר' יהודה הרשקוביץ' שסייע בידי למצוא ספר זה, שהוא הספר שר' חייא שפיצער יוצא כנגדו.

⁷² חזון איש, או"ח, ס' קלח, סי' ד, כתב: "ומש"כ בספר עתים לבינה... הם מהכזבים שהיצר מחבבן וכעין יצרא דע"ז ואם כי המחבר היה יר"א אבל שגה וחשב שמותר לומר כן ועבד את המינות בשוגג". מעניין שר' אברהם הורוביץ כתב בארחות רבנו, א, בני ברק תשנ"א, עמ' רפב: "אמר לי מו"ר... שהספר בינה לעתים על חכמת התכונה הוא ספר בלשון קלה ומובנת לרוצים להתחיל ללמוד חכמה זו, כי מחברו הי' יר"ש והוסיף שמרן החזון איש זצוק"ל עבר עליו ואמר לו שדבר אחד סטה מדברי הרמב"ם, מ"מ אמר מו"ר שמותר לקרוא בו כי הספר חשוב ומחברו הי' יר"ש והסכימו עליו גדולי דורו". עי"ש. ולאור זה נראה שאם שיטת קופרניקוס היתה כפירה לדעת החזון איש, הוא היה אומר כך בדבריו לגיסו הגרי"י קניבסקי. חנה קהת במאמרה 'ביצור מעמדה של התורה במשנת החזון איש', בתוך: ישיבות ובתי מדרשות, עמנואל אטקס (עורך), ירושלים תשס"ז, עמ' 351, הבינה שדברי החזון איש בקובץ אגרות, ג, בני ברק תש"ן, עמ' קצג: "לא אמר כלום, ודבריו כפירה בדברי חז"ל, ואסור לשמעם וקטנותו גרם לו...". נסובים גם על ספר עתים לבינה. אמנם לענ"ד, לאור דברים אלו של החזון איש, סברתה אינה מסתברת ובפרט שלא מצאתי מלים אלו בספר עתים לבינה כעת.

סברו כך כל גדולי תקופתו שהעניקו הסכמות לספרו, וקשה לומר שכולם לא שמו לב לשיטת קופרניקוס שהביא, ומסתמא לא סברו שמדובר בכפירה. ולענין 'גן ירושלים', ראשית כל, הספר קיבל הסכמות מזקני ירושלים, וביניהם ר' יוסף חיים זוננפלד. ויתרה מזו, מתוך ההסכמות שקיבל ידידו ר' יהושע זאב זיססענוויין המכונה אבנר נ"י לספרו 'ציר נאמן', שהוא בעל השמועה מר' יהושע ליב דיסקין (ובין המסכימים הגר"ח זוננפלד) נראה שהיה לו קשר אמיץ עם ר' יהושע ליב דיסקין, ובפרט יש לציין להסכמת ר' יעקב בורנשטיין, שהיה מתלמידי ר' יהושע ליב דיסקין: "מוהרי"ל דיסקין... וזכות מרן ז"ל יגן עליו ועלינו כי ידוע לי שהי' כתר"ה חביב מאד בעיניו". לכן אינו פשוט כלל לכתוב שאי אפשר להגיד שר' יהושע ליב דיסקין לא אמר דבר זה לענין שיטת קופרניקוס.

ר' שלמה שיק (1844-1916) כתב: "מ"ש על דברי יהושע שאמר שמש בגבעון דם ודעת החכם קופרניקוס המקובל מכל החכמי' מתנגד ללשון הזה... לדעתי לחנם טרח ויגע כמו שטרחו בחנם הרבה מן החכמים, כי המאמין יאמין שהקב"ה גלה סודו וסתרי הטבע לנביאיו מה שהי' לצורך ומה שלא הי' לצורך לאותו זמן לא גילה להם ולא גילה לנו ולכל זמן ועת לכל חפץ הוא האחת המחוקים שלו בורא עולם ית"ש... כלל גדול שתורה הקדושה המדברת עם אנוש מדברת עמו כלשון בני אדם..."⁷³.

ר' דוב בר טוריש פרסם את ספרו 'גנזי המלך' בווארשה בשנת 1896. הוא דן בספר גם בשיטת קופרניקוס והוא מאריך לבאר ששיטה אינה נכונה מצד המדע⁷⁴ ושהיא נוגדת ל"ב פסוקים בתנ"ך"⁷⁵ ושאי אפשר לומר שדיברה תורה כלשון בני אדם באופן זה.⁷⁶ ר' דוד בער ראקינשטיין חיבר ספר בשם 'מסלות המאורות' בלבוב תרנ"ח, 1898.⁷⁷ הספר נדפס בשני חלקים, ובחלק שני של הספר הוא מבאר את שתי השיטות בענין התכונה בכל סוגיה, ולא הגיע למסקנה איזו שיטה צודקת. מאידך גיסא לא פסל את שיטתו של קופרניקוס ולא כתב שדבריו כפריים.

ר' אריה ליב פיינשטיין מבריסק (1821-1903) כתב בחיבורו שנדפס בשנת 1900:

⁷³ סדור המנהגים, מונקאטש תרמ"ח, דף לא ע"א. עליו ראה מאיר הרשקוביץ, רבי צבי הירש חיות, ירושלים תשס"ז, עמ' עד; יצחק יוסף כהן, חכמי הונגריה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 441-443 בהזדמנות אחזור לדון באישיות מעניינת זו.

⁷⁴ גנזי המלך, וורשה 1896, עמ' 19. וראה מה שכתב בספרו מאוני צדק, וורשה תרנ"ה, עמ' 93, 290. על אישיות חשובה זו ארחיב אי"ה במאמר מיוחד בקרוב. כעת ראה: ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית, ב, ישראל תשכ"ז, עמ' 18-19.

⁷⁵ שם, עמ' 26-27.

⁷⁶ שם, עמ' 33-34.

⁷⁷ לא הצלחתי למצוא עליו פרטים מלבד העובדה שהוא היה מעיר טבריה.

גם המחלוקות בידיעות העולם והטבע שבתלמוד, יען כי מודעת זאת שרוב התנאים והאמוראים היו יודעי מדע והשכל בכל ענפי המדעים... בכל זאת נמצאו עוד ענינים רבים שלא נתבררו עוד לאמתן... ולכן רבו מחלוקות בעניני טריפות, מליחה... וכן תנועת השמש אחזו בשטת בטלמיוס נגד המבורר עתה במופתים גלויים כשיטת קופערניקוס... לפי שהחכמות לא נתבררו עוד והשתמשו בסברות והשערות מיוסדות על... ודמיונים בלי מופתים ברורים...⁷⁸

ר' צדוק הכהן (1823-1900) שעסק הרבה בחכמת התכונה⁷⁹ כתב בענינים אלו:

ובאמת אני אומר כי גם נראה מופתי חכמי האומות ויהיו נראים חזקים, כל שנמצא משמעות מדברי חכמינו ז"ל הקדושים היפך דעתם לא נאבה להם ולא נשמע להם, אבל נעמול ונטריח לדחות מופתיהם, ואם לא נמצא לדחותם הנה לא נחשוד אלא ששכלנו לא הגיע לזה, אבל נאמין כי דבר חכמינו ז"ל כנים. כי הלא תראה להם עצמם במדת שנת החמה דעות שונות, וכן בכל עיקרי התכונה בסדר הילוך החמה ולבנה... בעת החלה לצמוח הדעת היא הסכימו כולם לדברי האומר כי הארץ שוקטת והשמש סובבת, ודחו דברי האומר זולת זה, ואחר ימים עברו שבו להחזיק כולם כדעת האומר כי השמש שוקטת והארץ סובבת באופן שהאומר נגד זה אינו אלא טועה... הא אין לנו אלא לסמוך על המקובלים מפי נביאים וחכמינו ע"ה בעלי הופעה ברוח הקודש... ואני רואה שלחכמינו ז"ל היה דרך אחר בחכמת התכונה כמו שיראה מדבריהם בכמה מקומות... ודרך חז"ל היא האמיתית בודאי כי מי עלה שמים וירד כמו הם.⁸⁰

ר' יוסף חיים מבבל, בעל 'בן איש חי' (1834-1909) כותב:

כל מה שדיברו חכמי הטבע והתוכנים במידת כדור הארץ וציור שלו, הוא בנוי ע"פ השערות שכליות, ואין מי שמדד הארץ בקנה המדה, ואין מי שהלך על פני הארץ כולה, וראה בעיניו מן הקצה אל הקצה, ימה וקדמה וצפונה ונגבה. הלא תמצא דעות שונות נפלו אצל התוכנים בארץ הלז בכמה דורות, ואזכיר מהם רק קצת מהם לדוגמה... גם יש אומרים, הכדור עומד ואינו זז, וכמו שנראה פשט הכתוב דכתיב והארץ לעולם עומדת, ויש אומרים הכדור מתגלגל, ויש עוד דעה אחרת בזה, וכל אחד עושה מופת לסברתו, ואף על פי שבאמת נראין דברי אחד מן הדעות אלו עכ"ז כיון שאנחנו נושאים ונותנים בדבר זה בסברה, וההוכחות שמביאים עיקרם תלוי בסברה, הרי אין נמצא בזה דבר ברור, וכן יש עוד דעות מוחלקות בעניינים כאלה עד סוף תהומה דארעא, והכל הוא כיוצא בזה. גם עוד תדע, כי מהלך השמש והירח וכל הכוכבים והמזלות, ותנועתם

⁷⁸ קונטרס אלף המגן, וורשה תר"ס, עמ' 75.

⁷⁹ ראה ספר הזכרונות בתוך: עניני הלכה, ישראל תשס"ח, עמ' 85-29 ושם, עמ' 147-116.

⁸⁰ קונטרס משיב הטענה, נדפס בתוך: עניני הלכה, ישראל תשס"ח, עמ' 133-132.

ועניינם וסדרן לחודשי השנה, כל מה שכתבו בהם חכמי התכונה, הן בדברים שהסכימו כולם בהם, הן בדברי' שנחלקו בהם לדעות שונות, זה אומר בכה וזה אומר בכה אל תחשוב ששום אחד מהם עמד על נקודת האמת לאמיתו, והשיג העניינים כמו שהן באמיתות, אלא הכל מדומין במדמה...⁸¹

בחיבור 'תורה לשמה' שפרסם הגרי"ח מבבל תחת השם הבדוי יחזקאל כחלי,⁸² כתב בתוך תשובה:

אך הענין הוא דחוששיך בקבר התהום מפני שהארץ עשויה כדורית והארץ לעולם עומדת והשמש מסבבת אותה וא"כ בשטח הב' שתחת רגלינו ג"כ יש מקום ישוב ובני אדם דרים שם...⁸³

מהרש"ם מבערוזאן (1835-1911) כתב בתוך דרשה שנשא:

⁸¹ שו"ת רב פעלים, ב, או"ח, סי' א. וראה מה שהוא כותב ב'ספר בניהו', בבא בתרא כה ב: "דע כי מ"ש ר"א ור"י כאן בענין מהלך החמה אמרו זה לפי השערת השכל מה שנראה להם בחכמת התכונה, ולא החליטו דברים אלו לאמת אותם אלא כל אחד כפי שנראה לו על פי כללים דחכמת התכונה שבידו, אבל לא אמרו דברים אלו בקבלה מרבותם, ולכן עתה בזמן הזה שנתפשטו הכללים של חכמת התכונה ונתחכמו לעשות כלים של ראייה בכוכבים ומזלות ובכדור הארץ ובמעלות השמש, המה ראו וידעו כמה דברים שנראה להחליט אותם אליבא דאמת והסכמת הכל, שהחמה הולכת בלילה למטה מכדור הארץ בעבר השני של הכדור, וכן נראה מזוה"ק ומדברי רז"ל גם כן במדרשים, ודבר זה מפורש בפסחים פרק מי שהיה... ואם חכמי ישראל אמרו דבר זה מן הקבלה שבידם, איך אומר נראין דברי אוה"ע מדברינו, וגם איך עושה הוכחה מסברא דמעיינות רותחים לדחות דברי קבלה ח"ו, אלא ודאי חכמי ישראל לא החליטו דברים אלו לאמת אלא אמרו שהשערת השכל כן נראה לומר על פי חכמת התכונה שהיתה בזמנם, ולא אמרו אלא בדרך אפשר". [תודה לידידי ר' מנחם זילבר שהפנני למקור זה].

⁸² ראה: M. Koppel, D. Mughaz and N. Akiva (2006), *New Methods for Attribution of Rabbinic Literature Hebrew Linguistics: A Journal for Hebrew Descriptive, Computational and Applied Linguistics*; M. Koppel, J. Schler and E. Bonchek-Dokow (2007), *Measuring Differentiability: Unmasking Pseudonymous Authors, JMLR 8, July 2007, pp. 1261-1276.* [תודה לידידי פרופ' קאפל על עזרתו בזה]. וראה ר' יהודה לביא, שבט מיהודה, ירושלים תשס"ב, עמ' ריג-רלו; ר' יעקב הלל, בן איש חי, ירושלים תשע"א, עמ' 410-422. ראה ר' בצלאל דבליצקי, 'שו"ת תורה לשמה לרבינו יוסף חיים זלה"ה, מקבציאל לה (תשס"ט), עמ' תקפג-תרכח.

⁸³ שו"ת תורה לשמה, סי' תצה.

וגם לפי דעת קופערניקוס אשר רוח אחרת אמת עמו באמרו כי השמש מרכז הגלגלים והארץ תסבב את השמש... וכל חכמי האומות מאשרים ומקיימים כן ובזה ביארתי ש"ס סנהדרין צד גנאי היא לחזקי' כו'... וגם דעת תורה נוטה כן כמאמר שהע"ה והארץ לעולם עומדת אם כי יש לומר כעין מ"ש... מדבר לפי הנראה בראות עין, וה"נ י"ל בזה אבל כיון שגם הסברא מוכחת להיפך למה לנו להוציא הכתוב מפשטו...⁸⁴

עיינ שם שמאריך עוד. ועכ"פ נראה שלא ביטל שיטה זו ככפירה וכדומה. ר' אריה ליב ליפקין (1840-1902) כתב:

והנה על שיטת התכונה החדשה שהארץ מתגלגלת לענ"ד לא קשה מהכתוב ביהושע שמש בגבעון דום כי כמה תירוצים יש על זה. הא' כי מצינו בכמה מקומות דרך הכתוב לדבר לפי אשר ידומה להעין... וכן כאן אמר שמש בגבעון **כי לעינים נראה כן**. ועוד יש דרכים לתרץ והדברים ארוכים גם מ"ש שמשמע לחז"ל באיזה מקומות שיש להשמש מהלך יש לומר ע"ד הנ"ל...⁸⁵

ר' בנימין אריה ווייס (1844-1912) כתב במסגרת תשובה הלכתית:

לשיטת קאפערניקוס, ובזה החזיק הגאון הקדוש יעבץ זצ"ל ועיין בסידור בית עיקב שלו... שהארץ סובבת על צירה ובכל כ"ד שעות תקיף סביב בריחה עיגול שלם... שלשיטת קאפערניקוס לא נצטרך לסבול שום דוחק בדבר סדר הזמנים.⁸⁶

ר' חנוך הכהן ארנטרווי (1854-1927) אב"ד מינכן בתוך תשובה 'בענין דין מים שלנו' כתב:

בענין הילוך השמש, **הדבר ידוע לכל** ואין בו שום ספק שהשמש עומדת והארץ סובבת על ציריה פעם אחת בכ"ד שעות, וגם מסבבת פעם אחת בשנה את השמש. ודבר זה לא יצא מפי חוקרי זמננו, **כי אם החכם קופרניקוס עמד על זה** שהי לפני יותר משלש מאות שנה, **והיום לא יערער בו שום אדם כי הוא נעלה מכל ספק**, וכבר דיברו בה גדולי הדור שהיו חכמים בחכמת התורה והודו לדבריהם כמו החכם ריעב"ץ ואמרו שאין בזה סתירה לתורת אמת שלנו **כי התורה דברה כלשון בני אדם** ועל כן אמרה השמש

⁸⁴ תכלת מרדכי, חלק ג, דף לה.

⁸⁵ ברייתא דשמואל הקטן, עם ביאור שבילי המאורות, פיעטרקוב תרס"א, עמ' 57-58. עליו ראה: ר' דוד קנמצקי, 'קונטרס ממעמקי הלב', ישורון כג (תש"ע), עמ' קל-קעו.

⁸⁶ שו"ת אבן יקרה, לעמבערג תרנ"ד, סי' יא, דף ח ע"א. וראה ר' ראובן מרגליות, נפש חיה, סי' שמד, מה שכתב בזה.

יצא על הארץ וכמו שבני אדם מדברים עד היום הזה ובאמת כבר נמצא שיטה זו בספר הזוהר בפרשת ויקרא על הפסוק ואם זבח שלמים קרבנו.⁸⁷

ר' שלום מזרחי עדני מתימן (1850-1913) כתב בחיבורו 'שלום ירושלים' שנדפס לראשונה בשנת 1899:

וראיותיו ומופתיו הכוזבות של גברא רמאה חכם ונבון לקלקל ולהרע הוא קופרניקוס וסייעתו כמשרז"ל ודע מה שתשיב וכו' ונקאה את שיניהם ואמור נאמר להם גם אנן יש לנו מופתים ואותות מפורסמים ונאמנים ההורסים סברתך...⁸⁸

ר' שמואל עדני מתימן (1862-1930) כתב בחיבורו 'נחלת יוסף' שנדפס לראשונה בשנת 1907:

רוב תוכני וחוקרי זמנינו קיימו והחליטו כי השמש היא העומדת והיא מרכז כל הגלגלים, והארץ הולכת סובבת... ודע כי דעת התוכנים בזה העניין הם רק בדרך סברא והשערה באין להם מופת חותך על זה והם בעצמם מודים בזה כי אלו הדברים רק פרי מחשבותם, ומ"מ איש איש מבני ישראל אשר יאמין בדעת הזו ויחזיק בו אין בו משום זה שום חולשה ורפיון באמונתו בתורה שבכתב ובעל פה, אבל אין אנו יכולים להחזיק במנוח הזה כי היא דעה זרה ומתמיה בפרט לאנשים תמים כי לא שמעו כזאת מימיהם...⁸⁹

ר' אליהו מאיר פייולזאהן (1867-1928) שהיה גם חכם גדול בחכמות העולם,⁹⁰ כתב בחיבורו החשוב 'נצח ישראל' שנדפס בשנת 1914:

אמנם חדשה שלא נשמעה כמותה הי' בארץ: יהושע אמר "לשמש בגבעון דם" רק ליום א'—ויהי לנס גדול! ובשנת ה"א ש' אמר ניקולי קופרניק (טהארן, פרוסיא) לשמש בפרויענבורג דם! וכבר עברו שע"ד שנה ועדיין עומד! ולו ינסה מי ליתן לו מהלך—לאחד המשוגעים יחשב. ואולם ביננו לבין עצמנו נתבונן נא באמיתת הדבר, עד שבכחה להכריחנו להכחיש את החוש הרואה כי השמש והירח סובבים באמתלא כזוה, כי זו

⁸⁷ שירי המנחה, חיפה תשל"ב, עמ' רסח, סי' יג. וראה ר' יהודה הלוי ליפשיץ, דרך אמונה, וורשה תרנ"ה, עמ' 32. וראה מה שכתב בענין זה ר' נריה גוטל, השתנות הטבעים בהלכה, ירושלים תשנ"ח, עמ' קעח הערה 425; ר' אליהו מונק, 'בירור הלכה בענין מים שלנו', שנה בשנה (תשנ"ד), עמ' 217-228. [תודה לידידי ר' מנחם זילבר שהפנני למקור האחרון]. על ר' חנוך הכהן ארנטרוי ראה: ר' אברהם הכהן ארנטרוי, 'לדמותו של הגאון רבי חנוך הכהן ארנטרוי זצ"ל ממינכן', ירושתנו ד (תש"ע), עמ' שה-שטז.

⁸⁸ שלום ירושלים, ירושלים תשמ"ד, עמ' רנח אות קו.

⁸⁹ נחלת יוסף, דף צח ע"ב.

⁹⁰ ראה חיבורו 'פיקוח נפש' וורשה תרצ"ד.

טעות החוש, כנוסע בספינה שנדמה לו, כי אשר על החוף נוסעים, והוא נח, אף שהדבר מוקשה מצד עצמו, אם אמנם תנועת מרחק נפלא כזה מורגשת מעט בכדי להטעות החוש... עוד נשים לב מה רב כח אמיתית זו, עד שנהי' מוכרחים לפרש שלא כפשוטם את הכתובים בתנ"ך (לך טו, וירא יט, ויצא כח, יהושע י, ישעי' לח, תהלים יט, קהלת א)...⁹¹

בהמשך מאריך רא"מ פייוולזאהן להוכיח טעותו של קופרניקוס בתחום המדע ולבסוף הוא כותב:

ואם כן, מי שיצא מבית המדרש הישן לבקש 'ודאות' בשוק המדעים—לא הרויח הרבה. הדבר מבהיל מדוע הדורות האחרונים מקבלים כ"כ על נקלה כל חדשה אף שהיא נגד החוש והקבלה ונגד שכל הישר?! הזו מצד הענוה הגדולה?... למשל שיטת קופרניקוס שגם פיתאגורוס בדורו נטה אחריה, לא נתקבלה בעולם כלל, ובדורות האלה קימו וקבלו לחק ולא יעבור...⁹²

ר' מנחם נחום פריעדמאן (1879-1933) בהקדמתו החשובה לפירושו 'פירוש מן' למסכת אבות שנדפס לראשונה בשנת 1920, תיאר בתוך דבריו ויכוח שהיה לו עם איש אחד במסילת הברזל לרומי, ובמסגרת הויכוח נסכו הדברים על ידיעות של חז"ל בחכמת התכונה והטבע:

והתוכן הנוצרי ניקוליוס קופרניקוס הראה לדעת בהמון מופתים חותכים והקשי השכל כי השמש עומדת וכל ככבי לכת מקיפים אותה ממערב למזרח... ואחריכם הולכת הארץ...⁹³

בתשובתו מבסס המחבר יסוד גדול בכל הסוגיה הזו:

השמעת מעולם שאנחנו מעריצי התלמוד שבחו אותו שהוא ספר תכונה שאין כמוהו או שהוא ספר חקירת הטבע על להפליא, השמעת מעולם שחז"ל אומרים בדברים הנוגעים לתכונה או לחכמת הטבע קבלו דעתנו? בפועל לקחו חז"ל חכמות אלו רק להיותן לתורה לרקחות... וכלי שרת לתורה ולא יותר... מגמת חז"ל לא היתה ללמד את העם הישראלי לא חכמת התכונה ולא חקירות ותולדות הטבע אלא תורת ה' תמימה...⁹⁴

הוא אינו מבטל את שיטת קופרניקוס כאפיקורסות.

⁹¹ נצח ישראל, וורשה תרע"ד, דף קנו ע"א ואילך.

⁹² שם, עמ' 318.

⁹³ פירוש מן, וינה תר"פ, עמ' 5. על אדם חשוב ומעניין זה ראה ד' אסף ב'נאחז בסכך', ירושלים תשס"ו, עמ' 283-316.

⁹⁴ שם, עמ' 14-6.

ר' משה ראבינאוויטץ מ"מ דווילנא כתב בחיבורו משנת 1904:

מעט שעמד קופרניקוס והראה בעליל הלוך הגלגלים לא יסתפק שום משכיל כי הארץ איננה גוף עומד... וכל מקום שמצינו מאמר המורה על הליכות השמש זה הכל לפי ראות בני האדם. ועל פי זה יש לפרש הכתוב... שמש בגבעון דום... שמהלך השמש אינו אלא למראית עין ולא לפי האמת והנס היתה שהארץ עמדה מהילוכה אבל לעיני כל ישראל היה נראה כאלו השמש עמדה על מקומה.⁹⁵

ר' ראובן יזרעאל כתב בחיבורו שנדפס בשנת 1908:

עתה אחרי שנתאמת לנו הדבר הזה ושהוא לפי דעתי גם דעת חז"ל ודעת חכמי הקבלה, לא יחשב לחטא ולא יתנגד לתורתנו הקדושה, דעת קופרניקוס שהוא כעת דעת כל חכמי תבל באין יוצא, שהארץ סובבת סביב השמש...⁹⁶

ר' צבי שפילריין כתב בחיבורו שיצא לאור בשנת 1909:

וזה אצלי ראי' גדולה מן התורה לבטל דעת התכונים האחרונים ובראשם קופרניקוס האומרים שהארץ היא אחת מכוכבי הלכת סובבת סביב השמש כמוהם... וכתבתי כל זה כי קנאתי בכמה גדולי ישראל שבזמננו המחזיקים בדעת קופרניקוס והבאים אחריו כאלו נתנה מסיני, וכבר הכה על קדקד שיטת כל התוכנים הגר"א ז"ל בפירושו לספר יצירה...⁹⁷

ר' אברהם יצחק הכהן קוק (1865-1935), רבה של ארץ ישראל, דן בענין זה בכמה מקומות בתוך כתביו:

א. כל בר דעת יודע שאין ענין כלל לקיום האמונה, לא בכללות היסוד האלקי של דעת השי"ת בעיון ולא מצד קדושת התורה במעשה, לאיזה מצב של ידיעות תכוניות או גיאולוגיות, ובכלל אין יחס לתורה בעצם מצד הנגלה שבה... אבל לצורות של ידיעות מחקריות וחושיות, שהם נצוצים קלים לגבי הדעה הכללית של דעת האלהים וקדושת החיים, אין שום הבדל ביחש לדברי תורה, ואין שום הפרש, למשל בין דעת בתלמיאוס לקופרניקוס וגלילי ועוד ועוד, גם מכל החדשות שבחדשות שישנן ושיכולו לצמוח, וכן לכל הדעות שהולכות בדרך המחקר והדרישה מזמן לזמן, כבר מפורסם למדי שהנבואה לקוחת את

⁹⁵ שער בת רבים, פיעטרקוב תרס"ד, עמ' 42.

⁹⁶ יד ושם, ווילנא תרס"ח, עמ' 24.

⁹⁷ מחמדי יוסף, וורשה תר"ע, עמ' 5.

המשלים להזכרה האנושית, לפי המפורסם אז בלשון בני אדם באותו הזמן, לסבר את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע בהווה...⁹⁸

ב. כי הלא כל הכופרים שנתרבו בעולם, ביחוד מאז שנתרחבו הגבולים הקוסמיים על פי שיטתו של קופרניקוס והבאים אחריו, לא יסדו את כפירתם כי אם נגד זה היסוד, שחשבו שכל עיקר האמנוה מושרש הוא רק על היות האדם מרכז היש כולו, ובעת שהציור היה שהארת עומדת באמצע והגלגלים סובבים עליה, היה ציור זה נח להתקבל, אבל עכשיו שהציור נתרחב עד כי התפיסה שכל הכדור הארצי כולו לא נחשב כי אם כמו גרגיר קטן בהתום אין סופי, באו מזה לכפירה מוחלטת...⁹⁹

ג. ישנם מדעים שהם נחוצים ונדרשים מאד לאדם וישנם כאלה שאינם נחוצים לו הרבה או שנים תופסים אצלו מקום כלל. אבל מיעוטה של תפיסת המקום אינו נוגע כלל לעצם המבוקש המדעי מצדו האוביקטיבי... למשל אפשר מאוד שלא יתענין האדם לדעת אם האמת היא כשטת התכונה הישנה, שסברה שאין כאן אלא כדור ארצי אחד העומד במרכז וגלגלים וכוכבים עוטרם אותו, או שהאמת היא כשטת התכונה החדשה שכדורנו הוא רק אחד מרובות אין מספר נקודות שמימיות, המשוטטות במרחב אין קץ בין המון העולמות שהולכים... אבל מזה שאין הרבה בני אדם מתענינים בחקירת הענינים האלה אין ראיה שהחקירות ההן קלי הערך המה, ושהכל אחד אם נחזיק בשטה זו או בשטה האחרת, אבל זאת אי אפשר לכחד, שנחיצות הכרת האמת בענינים האלה אינה כלל מורגשת אצל רבים, וע"כ אנו רואים שגם בעת אשר טעו בני האדם לפי מובננו עתה להחזיק בשטה הישנה לא הזיקה הטעות ליתר המחשבות וארחות החיים המשוררים שרו והפלוסופים הגו, והחיים הלכו בדרכם.¹⁰⁰

ר' אברהם וואכסמאן כתב בחיבור שי"ל בשנת 1930:

⁹⁸ אדר היקר, ירושלים תשכ"ז, עמ' לו-לח. וראה דברי ר' נריה גוטל, השתנות הטבעים בהלכה, ירושלים תשנ"ח, עמ' קצ.

⁹⁹ מאמרי הראיה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 110. וראה דבריו, ב'אורות', ירושלים תש"ן, עמ' קל; במאמר 'על לימוד אסטרונומיה' [בתוך: ר' משה צוריאלי, אוצרות הראי"ה, ב, ראשון לציון תשס"ב], עמ' 283; וראה שם עמ' 280 ועמ' 284 לענין יהושע [תודה לידידי ר' משה צוריאלי שהפנני למקורות אלו]. וראה: תמר רוס, 'סמכות ואוטונומיה בהוראת מחשבת ישראל: עיון בכמה קטעים מכתבי הרב קוק', בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, זאב ספראי ואבי שגיא עורכים, תל אביב תשנ"ח, עמ' 429; צבי ירון, משנתו של הרב קוק, ירושלים תשנ"ג, עמ' 142-143.

¹⁰⁰ מאמרי הראיה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 10. תודה לידידי ר' משה צוריאלי שהפנני למקור זה.

ובשנת 1539 הרעיש החוקר קופרניקוס את העולם בשיטתו... ואין ספק כי שיטת הקדמונים שיטת אמת היא כי הסכימו לזה חז"ל, וכן מוכחים הכתובים כשאר כל זה כתות על ספר הישר ספר הברית לקיים דברי חז"ל הנאמרים ברוח הקודש ומשמ תדרשנו.¹⁰¹

ר' חיים שמחה קלוסקין כתב בשנת 1934:

והנה בספר הברית... מביא דעת החוקר קופרניקוס שסובר שהארץ תסובב את השמש... ודבר זה כדעת החוקר הנ"ל היא סכלות גדולה ח"ו כביכול עד שגם גם השכל ביותר, ידיחנה בשתי ידיים.¹⁰²

ר' אליהו אליעזר דסלר בעל ה'מכתב מאליהו', כתב בתוך מכתב: "היה אפשר לראות בבירור כי קאופרניקוס צדק, הארץ מסתובבת 'דראהט זיך'..."¹⁰³

ר' משולם ראטה (1875-1962), רבה של צ'רנוביץ ולאחר מכן חבר מועצת הרבנות הראשית לישראל, כתב:

וגם לשיטת קופרניקוס בתכונה החדשה כי הארץ סובבת את השמש יש רמז במדרש רבה פ' בראשית למה נקרא שמה ארץ שרצה לעשות רצון קונה פירושו מלשון מרוצה והליכה...¹⁰⁴

בענין זה יש לציין לדברים החשובים של ר' יונה מרצבך:

לבעלי רוח הקדוש ולהם בלבד מתגלים דברי הטבע והוקיו מתוך פסוקי המקרא בדברי חז"ל. אנשים אחרים עלולים לטעות בהם. לא נכתבה תורה להיות ספר מדעי הטבע ולא לשם כך אמרו חז"ל מה שאמרו. מי שרצה והיו אי פעם כאלה להוכיח שיש קצת לשמים ממזרח וממערב, ושהאדמה שטח היא ולא כדורית, הסתמכו על מאמרי חז"ל וטעו, כי לא הבינו ש'דיברה תורה כלשון בני אדם'... וכן דיברו חז"ל, וכן מצוי במליצות תפלותינו ותשבחותינו, ואין המלים אלא לבוש חציוני לדברים עמוקים מאוד מאוד, וחידות להביע בהם סודות... ויש שדיברו בלשון ידיעות תקופתם אל בני דורם. וככל שאדם ירחיב ידיעותיו ישנה דיבורו, אלא שדבר ה' יעמוד לנצח ודברו ניצב בהלכותיו וברעיונותיהם הנשגבים ומחשבותיהם הטמונות בלבוש דבריהם... לשם מה נאמר כל הדברים האלו? במאמר שנתפרסם בדגלנו תשרי תשל"ו על גילוי פנים בתורה, שפך

101 גיא חזיון, סעיני תרפ"ח, עמ' 71.

102 רחשי לב, בילגורייא תרצ"ד, עמ' 21. עי"ש טעמו.

103 ספר הזכרון לבעל מכתב מאליהו, בני ברק תשס"ד, עמ' שלט.

104 מבשר ואומר, ירושלים תשכ"ח, עמ' מא. עליו ראה: מבשר ואומר, ירושלים תשס"ו.

המחבר גפרית ואש על ראשם של אלה שפסקו כקופרניקוס הגוי, שהאדמה סובבת על צירה במשך היממה... וכל זה נכתב בתקופה שיודע האדם לצאת לחללו של עולם ולהנחית בדייקנות חשבונותיו ובידיעת חוקי לכתם את מעשי ידיו בירח וכוכבי לכת, כל זאת מלבד הראיות אחרות על סיבוב האדמה על צירה, ונתאמת הכל... אבל הוא הכותב... מסתיר הוא את פניו מהמציאות ומאשים אחרים בגילו פנים? ולא בגלל הבערות שיש בקנאת ה' הזאת כועס ולועג אני, ואף לא בגלל מה שעל ידי כן קורא הוא למאמינים וחרדים, מינים ואפיקורסים והרי מותר לירד לחייו של מי שקוראני רשע, אלא חוששני משום שלשה דברים: משום חילול השם שעל ידי כן עושה אותנו ללעג ולצחוק בעיני אחרים, שלועגים על ששוללי המציאות הם היראים, ומשום טהרת האמונה, שעל ידי כן הוא מבלבל מושגי אמונה במה שהתורה וחז"ל אמרו, במה חייבים להאמין ובמה לא, ומשום סיכון הרבים, שעל ידי כן הוא מסכן את אמונתם של אלה מבני הנוער שיצאו פעם וישמעו מאחרים שיפתחו עיניהם, וילמדו בנין אב ממה שדבר זה לימדונו בערות, להגיב חס ושלוש על כל מה שלימדונו כן.¹⁰⁵

ראוי להדגיש שלא רק שר' יונה מרצבך היה תלמיד חכם גדול והיה מראשי ישיבת קול תורה בירושלים הוא גם היה מומחה למדע ובפרט מתמטיקה ואסטרונומיה¹⁰⁶ והיה תלמיד של בית מדרש לרבנים מברלין וגם היה לו תואר דוקטור לפילוסופיה בתחום מתמטיקה.¹⁰⁷

ר' שלמה וולבה כתב בתוך אחד ממכתביו:

בצדק אתה מתפלא על שטחיות הגויים שהגילוי של קופרניקוס הוציא אותם כל כך מכליהם, אבל בודאי לא זה לבד הוא השורש התסבוכת של המחשבה המודרנית...¹⁰⁸

בנותן טעם להביא כאן דברי רבו ר' ירוחם לייבאוויץ משגיח דישיבת מיר:

זה מכבר אמרתי בלצון, הנה יש מחלוקת במהלך השמש והארץ אם השמש היא ההולכת סביב הארץ או כי כדור הארץ הוא המסתובב והולך על צירו כל יום ויום, והנה עברו זמן ועידנים והיו חיים בשיטה כי השמש היא ההולכת סביב הארץ, ובא החכם קופרניקוס והורה כי כדור הארץ הוא המסתובב והולך... ואמרתי ינסו נא וימסרו לזה

¹⁰⁵ עלה יונה, בני ברק תשמ"ט. עמ' עג-עד. לאחרונה נדפס מאמר זה עם הערות ע"י ר' דוד יצחקי, אור ישראל נט (תש"ע), עמ' י-טז. ועי"ש עמ' יב-יג אריכות בענין 'דיברה תורה כלשון בני אדם'.

¹⁰⁶ וכמו שיראה המעיין במאמריו בעלה יונה, בני ברק תשמ"ט. עליו ראה: ר' בנימין שלמה המבורגר, הרב יונה מרצבך - פרקי חיים דרכו ופעליו, בני ברק תשס"ד.

¹⁰⁷ ר' בנימין שלמה המבורגר, הרב יונה מרצבך - פרקי חיים דרכו ופעליו, בני ברק תשס"ד, עמ' 26.

¹⁰⁸ אגרות וכתבים, א, ירושלים תשס"ו, עמ' ס.

החכם קופרניקוס את הנהגת העולם, על פי שיטתו והראתו אז יווכחו דברי אם כנים הם אם לא טוב לו לקופרניקוס, כי יש ברוך השם מנהיג לכל העולם ובין כך וכך העולם במנהגו יתנהג, ועל כן נקל לו ודאי להורות שיטת כפי חכמותיו שלו, כי מה יפסיד! לא כן תורתנו הקדושה לכל דבריה ישנם בחינות...¹⁰⁹

בשם ר' חיים קניבסקי מובא: "כי הנוקט כך הריהו כמכחיש מסורת וכופר באמונתנו".¹¹⁰

במכתב אחר הוא נשאל:

ידועה שיטת קופרניקוס שהארץ מסתובב סביב השמש, ובאתי בזה לשמוע דעת התורה הקדושה בענין, ובכל שאלתי בתרתי: א. לגוף הדבר מהי דעת התורה בענין, האם הדבר ברור שהשמש מסתובב הארץ, או האם יש מקום לומר להיפך שהארץ מסתובב סביב השמש? ב. את"ל דעת התורה כנגד דעת קופרניקוס, אם מישוהו סובר ומאמין כמו קופרניקוס האם נחשב כופר?... והנה ראיתי שני דברים בשם מרן שליט"א בזה שנראים סותרים זה את זה. בלוח דבר בעתו שנת תשס"ט עמוד 347 כותב ר' מרדכי גנוט בשם מרן שליט"א כי אין איסור להחזיק בתפיסה ההילוצנטרית. ואילו בספר ברכת החמה בתקופתיה עמוד 131 כותב בשם מרן שליט"א כי הנוקט כך הריהו כמכחיש מסורת וכופר באמונתנו.

ר' חיים קניבסקי עונה:

בספר הברית כתב שהיא כפירה אבל ר' גדלי' ז"ל אמר שאין מוכרח שדברה תורה כלשון בני אדם וכפי הגראה.¹¹¹

ר' פנחס דוד וועבערמאן הדפיס בשנת תשכ"ז חיבור בעילום שם בשם 'מבוא השמש'¹¹² בו האריך להוכיח ששיטה זו של קופרניקוס היא כפירה. לאחרונה נטפל לנושא זה תלמיד חכם גדול בשם ר' יוסף זלמן בלאך בקונטרס 'השמש בגבורות' שי"ל

¹⁰⁹ דעת תורה, ירושלים תשס"ב, ויקרא, פר' בחוקתי, עמ' רעה.

¹¹⁰ ראה: ר' מרדכי גנוט, לוח דבר בעתו, בני ברק תשס"ט, עמ' 743; הנ"ל, ברכת החמה ותקופתיה, בני ברק תשס"ט, עמ' 131. וראה ר' חיים רפפורט, 'האם המאמין בשיטת קופרניקוס כופר: טעות בקשר לדעת הגר"ח קניבסקי', אור ישראל נו (תמוז תשס"ט), עמ' רמה, על דעתו המדויקת.

¹¹¹ צילום של המכתב נמצא אצלי.

¹¹² נדפס בסוף ספר התכונה לר"ח ויטל, ירושלים תשכ"ז.

בניו יורק תשס"ט.¹¹³ הרי"ז בלאך האריך להוכיח שבין על פי התורה ובין על פי המדע, שיטת קופרניקוס אינה נכונה כלל ועיקר והיא כפירה גמורה. אינני מתיימר לעסוק בסוגיה זו מצד הידע המדעי, אבל אני מתיר לעצמי להעיר על דבריו בשם רבים מן הגדולים שאת דעותיהם אספתי לאורך מאמר זה. בתחילת המאמר האריך להוכיח שאמונה זו נכללת בחובת האמונה בתורה מן השמים, שחובה זו כוללת האמונה בכל דברי רבותינו הראשונים ואסור לומר ח"ו על אחד מרבותינו הראשונים שטעה ואסור לחלוק עליו אפילו בדברים שאינם דברי תורה כפשוטם, כגון דברי הרמב"ם בפרקים הראשונים של ספר המדע שהם בעיקר חכמת התכונה. והוא מביא (עמ' י-יא) : "והגיד לי מרן הגאון רבי יהודה זאב סגל צוקל המ"מ ממאנטשעסטר דאפילו היה אומר כן בעל החתם סופר או הנודע ביהודה לא היינו מקבלים דברים כאלה ממנו! על כלל גדול זה שהניח ביסוד אמונתו עלי להעיר בקצרה:

א. חילוק גדול יש בין חכמת התכונה ועניינים מדעיים לשאר חלקי התורה. כך, למצער, לדעת הרמב"ם בעצמו, כמו שכתב ב'מורה נבוכים':

לא תבקש ממני שיסכים כל מה שזכרוהו מענין התכונה למה שהענין נמצא, כי החכמות הלמודיות היו בזמנים ההם חסרות, ולא דברו בהם על דרך קבלה מן הנביאים, אבל מאשר הם חכמי הדורות בעינינו ההם, או מאשר שמעום מחכמי הדורות ההם, ולא מפני זה אומר בדברים שאמצא להם שהם מסכימים לאמת שהם בלתי אמתיות או נפלו במקרה, אבל כל מה שאפשר לפרש דברי האדם עד שיסכים למציאות אשר התבאר מציאותו במופת, הוא יותר ראוי באדם המעולה המודה על האמת לעשותו.¹¹⁴

אנו למדים שהרמב"ם בכבודו ובעצמו חולק על הכלל הנ"ל, בסברו שיש חילוק גדול בין תכונה ושאר חלקי התורה. אין אני רוצה להיכנס לכל הויכוח סביב סוגיא זו ואי"ה חזון למועד.

ב. אחד מגאוני הדור העבר בארצות הברית כתב כן, וידוע שדרש כן כמה פעמים ברבים. כוונתי לר' יעקב קמנצקי שכתב בחיבורו 'אמת ליעקב':

¹¹³ על קונטרס זה ראה דברי ר' יצחק בערקאוויטש, 'הזהרו בכבוד חכמים', אור ישראל נט (תש"ע), עמ' רמה.

¹¹⁴ מורה נבוכים, ג, סוף פרק יד. וראה: ר' יצחק שילת, בתורתו של ר' גדליה, מעלה אדומים תשס"ד, עמ' עט-פ; ר' אברהם קורמן, יציאת מצרים ומתן תורה, תל אביב תשל"ח, עמ' 24-32; ר' נריה גוטל, השתנות הטבעים בהלכה, ירושלים תשנ"ח, עמ' קפ, ר' מרדכי הלפרין, רפואה, מציאות והלכה ולשון חכמים מרפא, ירושלים תשע"ב, עמ' 474-475; ר' גדלי' אהרן רבינוביץ, 'היחס בן התורה ודברי חז"ל והמדע החדיש', *Hakirah* 12 (2011) עמ' ה-כא.

ודברי הרמב"ן אלה הם שעמדו לי בשעה שראינו איך שבני אדם יורדים מעל המטוס על ידי סולם על גלגל הלבנה וחשבת בלבי מה יענה כעת הרמב"ם ז"ל שכתב שהלבנה היא בעלה צורה רוחנית... אבל כפי שאנחנו מתייחסים לדברי הראשונים שסוברים אנו בגדר של אלו ואלו דברי אלקים חיים אם כן אע"פ שבמקום זה אין הלכה כמותו אבל שיהיו דבריו דברי טעות לא יכלתי להשלים, ואם טעה הרמב"ם בהלכות יסודי התורה מדוע לא יטעה בהלכות שבת וכדומה? והנראה בזה דהנה לכאורה יש לתמוה על כל העינים שכתב הרמב"ם בארבע הפרקים הראשונים של הלכות יסודי התורה... ובעל כרחנו אנו צריכין לומר שמה שמסר לנו הרמב"ם בפרקים אלו אין זה לא מעשה מרכבה ולא מעשה בראשית אלא כתב כל הד' פרקים אלה מדעתו הרחבה מתוך ידיעות בחכמת הציונות כלומר שלא מחכמת התורה... ואין לדמות טעויות בהלכות אלו לטעויות בהלכות שבת וכדומה.¹¹⁵

ופשוט שדברי הרי"ז סגל באים לאפוקי מדבריו הידועים האלו של ר' יעקב קמנצקי. הכותב יודע בוודאי מכל זה, ולא זו בלבד שהוא התעלם מדעתו של הגר"י קמנצקי, אלא הוסיף בחוצפה נוראה להביא את דברי הרי"ז סגל מאנגליה כאילו זהו "דבר הפשוט" במקומו של הגר"י קמנצקי, שהוא הקים את עולה של תורה באותו מקום, ורמז עליו שדבריו הם כפירה גמורה.

אבל אין זו דעתו המחודשת של ר' יעקב קמנצקי, אלא זו דעתו של ר' פנחס אליהו מווילנא מחבר 'ספר הברית', שנחשב לאורך דורות כסמכות העיקרית בענייני מדע וטבע אצל גדולי עולם (עד שהיו סבורים שהגר"א חיבר את הספר, הואיל ובמהדורתו הראשונה אינו מופיע שם המחבר).¹¹⁶ וכך כתב ר' פנחס אליהו לענין דעת הרמב"ם והגלגלים בספר מדע:

אבל מי יאמין לשמועותו זאת כבודו הגדול במקומו מנוח... והאמת אינו כן... ותמהני על הרבה אנשים שלדעתם כל אשר ימצאו כתוב על ספר להרמב"ם יחשבו שהודאי כן הוא עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע... והאמת הוא שלא בכל העינים כוון לאמתו של דבר והרבה יש בדבריו אשר הפכם הוא האמת כאשר כתבו שרים רבים ונכבדים מחכמי ישראל בספריהם הקדושים...¹¹⁷

ג. עוד יש להעיר עליו, שמביא (עמ' לג-לד) שיטת בעל 'חתם סופר' בספרו 'תורת משה' וגם בחיבורו על הלכות קידוש החודש שהבאתי לעיל, והוא מסיק שבעל 'חתם סופר'

¹¹⁵ אמת ליעקב, ניו יורק תשנ"א, עמ' טו-טז.

¹¹⁶ ראה ר' אהרן מרקוס, החסידות, תל אביב תשי"ד, עמ' 77. וראה מה שהבאתי לעיל בשם החת"ס סופר.

¹¹⁷ ספר הברית, א, מאמר ב, פרק ו. וראה ספרי בין כסה לעשור, ירושלים תש"ע, עמ' קפב.

מתנגד לשיטת קופרניקוס ומשום מה אינו מציין לדבריו שהבאתי לעיל בשם ר' יעקב עמדין:

דמזה סיוע לכת קאפירניקוס שהארץ סובבת ולא תקשי מוהארץ לעולם עומדת כאשר מבואר במקום אחר, עכ"ד. הנה במ"ש שאין קושיא מוהארץ לעולם עומדת, **הדין עמו לפע"ד**, לא דבר שם מסיבובי ארץ בגלגל, כי גם לדעת הזאת אין הכוונה שהארץ תסוב על צירה, אלא כל הכדור היסודות כמות שהוא, הוא מתגלגל, אשר הארץ באמצעי לו... **מכל מקום אין בידי לדחות קופרניקוס ולא צד שכנגדו כי ראיותיהם עצומות משני הצדדים.**

על כל פנים רואים שדעתו של ר' משה סופר אינה פשוטה כלל, ועדיין צריכה בירור. בפרט לפי מה שהבאתי לעיל מתלמידו הרב ישראל דוד יפה שליזנגר.

ד. עוד הוא מאריך (עמ' מ-מא) שדברי המדרש שר' יעקב עמדין מביא בתורת סיוע לדעת קופרניקוס: "ויקרא אלקים ליבשה ארץ... יש מפרשים מלשון רץ, וכן פירשו רבותינו ז"ל שרצתה לעשות רצון קונה. ויהיה מזה גם כן סעד לדעת בעלי תכונה החדשה קאפירניקוס שהארץ סובבת", שהבנתו של ר' יעקב עמדין אינה הפשט במדרש. ויש לציין שר' טוביה הרופא שהבאתי לעיל, שהיה ראש המדברים כנגד שיטת קופרניקוס, כתב בסוף דינו על זה: "אמר המחבר מתיירא אני שלא ישאל המין מאמר רז"ל בבראשית רבה למה נקרא ארץ לפי שרצתה לעשות רצון קונה **והתשובה על זה דחוקה**".¹¹⁸

ה. עוד הוא מאריך (עמ' כג-כה) שאי אפשר להגיד בענין זה 'דיברה תורה כלשון בני אדם'. והנה זו סוגיה סבוכה וארוכה, ואי"ה אחזור לזה בהזדמנות, אמנם לפי מה שהבאתי לעיל היו הרבה גדולי עולם שסברו שניתן לומר כן לענין שיטת קופרניקוס, כמו רבי שמשון רפאל הירש, ר' יונה מרצבך ור' חיים קניבסקי ועוד רבים וטובים. וכל הרוצה למנות יבוא וימנה רבים מגדולי ישראל שנקטו שאין שיטה זו בכלל כפירה (להלן לא אמנה חכמים ומשכילים, אלא תלמידי חכמים), כמו ר' דוד גאנו, הישר"ר מקנדיה, ר' רפאל הלוי הנובר, ר' יעקב עמדין, ר' ישראל הלוי מזאמושטש, ר' משה שטיינהארט, ר' דוב בעריש גאטליב, ר' אליהו הכהן, ר' אליקום הארט, ר' משה סופר בעל חת"ס, ר' דוד פריזנהויזן, ר' אריה רבינוביץ ממינסק, ר' שמשון רפאל הירש, מהרש"ם מבערזאן ועוד. ואפילו בעל 'ספר הברית' שהגיע למסקנה ששיטה זו אינה נכונה, לאחר מכן הביא שיטת הזוהר שנראה שנוטה לשיטת קופרניקוס וכתב: "ועל פי הדברים האלה איש איש מבני ישראל אשר יאמין בדעת הזה ויחזיק בו אין בו משום זה שום חולשה ורפיון באמונתו בתורה שבכתב ושבעל פה, ומכל שכן שאין מן הראוי להטיל באיש ההוא

¹¹⁸ מעשה טוביה, ב, פרק ג בסוף.

דופי ושמץ מינות, ואף הוא יכול להיות מן הצדיקים שבישראל אם ינהוג בשאר כל דעותיו ומעשיו ומדותיו על פי התורה שבכתב ושבעל פה וביראת ה' כל היום".

ה. וגם כלפי הטענה שהשיטה נוגדת פסוקים מפורשים, הלוא פוסקים רבים סברו שאין זו קושיה כלל וכלל, שדיברה תורה כלשון בני אדם. לכן נראה להסיק מכל זה שאין בכך משום שמץ כפירה לסבור בשיטת קופרניקוס.

נספח: דעת הזוהר

בספר הזוהר איתא:

ובספרא דרב המנונא סבא, פריש יתיר דהא כל ישובא מתגלגלא בעיגולא ככדור¹¹⁹ אלין לתתא ואלין לעילא וכל אינון בריין משניין בחזווייהו משינויא דאורא כפום כל אתר ואתר וקיימין בקיומייהו כשאר בני נשא, ועל דא אית אתר בישובא כד נהיר לאלין חשיך לאלין לאלין יממא ולאלין ליליא, ואית אתר דכוליה יממא ולא אשתכח ביה ליליא בר בשעתא חדא זעירא.¹²⁰

ב'ספר הברית' כתב:

ובזוהר ויקרא... וזאת אשר דבר, ובספרא דרב המנונא... וכי יהיה הכוונה בו באמרו מתגלגלא בעיגולא על מה שהארץ תסוב על צירה ומרכזה כל כ"ד שעות יפה אמר ועל דא, אבל אם הכוונה בו מה שהארץ היא בתמונת עיגול ככדור מאי ועל דא הרי השמש מקיף אותה בכל כ"ד שעות ומאיר לארץ ולדרים עליה מכל צד תהיה עגולה או מרובעת או שאר כל תמונה, ועל פי הדברים האלה איש איש מבני ישראל אשר יאמין בדעת הזה ויחזיק בו אין בו משום זה שום חולשה ורפיון באמונתו בתורה שבכתב ושבעל פה, ומכל שכן שאין מן הראוי להטיל באיש ההוא דופי ושמץ מינות, ואף הוא יכול להיות מן הצדיקים שבישראל אם ינהוג בשאר כל דעותיו ומעשיו ומדותיו על פי התורה שבכתב ושבעל פה וביראת ה' כל היום.¹²¹

¹¹⁹ יש לציין שרבים מביאים ראיה לזה לענין קדמות הידיעה של כדור הארץ. בנושא זה אכתוב מאמר בפני עצמו אי"ה. כעת ראה: ר' עזריה מן האדומים, מאור עיניים, א, ירושלים תש"ל (ד"צ), פרק יא. וראה ר' ברוך שיק, קנה מדה, פראג תקמ"ד, שכתב בהקדמה של ספרו: "עיין זוהר ויקרא... והנה המדקדק בדברי רב המנונא ימצא שלישונו תופס חלק רב מחכמת התכונה עד שהבט לקצות הארץ".

¹²⁰ זוהר, ויקרא, דף י ע"א.

¹²¹ ספר הברית, א, מאמר ט, פרק ח.

רבים הבינו כך את דברי הזוהר, כמו ר' יצחק ראללער,¹²² ר' יוסף זאסניץ.¹²³ ר' יודל ראזעבערג,¹²⁴ ור' אהרן מרקוס. ואלה דבריו של האחרון:

יש לציין כי הזוהר מבטל את השיטה הפטולמאית ככלתי מדעית, ונוטה לצד השיטה הקופרניקאית, שהקדים אותה במאות שנים. נוסף על כך לפי דעתו של ר' שמעון בר יוחאי, הרי השקפות של בני דורו בשטח התכונה, אינן אלא סברות של הדיוטות.¹²⁵

גם ר' חנוך הכהן ארנטרוי מביא את דברי הזוהר כתימוכין לשיטה זו:

בענין הילוך השמש **הדבר ידוע לכל** ואין בו שום ספק שהשמש עומדת והארץ סובבת על ציריה פעם אחת בכ"ד שעות, וגם מסבבת פעם אחת בשנה את השמש. ודבר זה לא יצא מפי חוקרי זמננו, **כי אם החכם קופרניקוס עמד על זה** שהי לפני יותר משלש מאות שנה, **והיום לא יערער בו שום אדם כי הוא נעלה מכל ספק...** ובאמת כבר נמצא שיטה זו בספר הזוהר בפרשת ויקרא על הפסוק ואם זבח שלמים קרבנו.¹²⁶

גם שניים מגדולי החוקרים התורניים בזמננו סברו כך. ר' משולם ראטה כתב: "וגם לשיטת קופרניקוס בתכונה החדשה כי הארץ סובבת את השמש יש רמז... ועי' בזוהר ר"פ ויקרא".¹²⁷ וכן הבין ר' ראובן מרגליות.¹²⁸

אמנם יש להביא כאן הערת ר' יעקב עמדין בספרו 'מטפחת ספרים':

כל ענין זה הולך על **דרך חכמי מחקר** לא על דרך רז"ל בתלמוד.¹²⁹

¹²² דברי יא"ר, ברלין תרמ"א, עמ' ז-ח. לא הצלחתי למצוא פרטים עליו מלבד מה שכתב בשער של דברי יא"ר, וינה תר"ן, שהוא היה אב"ד ומו"צ בק"ק דאמבאך ואגפיה.

¹²³ המאור יאיר, ווארשא תרמ"ט, עמ' 47. וראה עוד דעתו בדעת קופרניקוס בספרו מאמר אכן יש ה', ווילנא תרל"ה, עמ' 15, 49, 78. עליו ראה ר' דוב טוריש, גנזי המלך, וורשה 1896, עמ' 24; ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית, א, ישראל תשכ"ז, עמ' 726-727.

¹²⁴ נפלאות הזוהר, קאנאדא תרפ"ז, עמ' 145-147. [תודה לידידי ר' מנחם זילבר שהפנני למקור זה].

¹²⁵ החסידות, תל אביב תשי"ד, עמ' 78. וראה דבריו ב'קסת הסופר', תל אביב תשל"א, דף כה ע"א, ודברי ר' מנחם כשר, 'הארץ או השמש מרכז העולם', תלפיות שנה ב, חוב' א-ב (תש"ה), עמ' 407. על חכם זה ראה מה שכתבתי ב'ליקוטי אליעזר', ירושלים תשע"א, עמ' סג.

¹²⁶ שירי המנחה, חיפה תשל"ב, עמ' רסח, סי' יג.

¹²⁷ מבשר ואומר, ירושלים תשכ"ח, עמ' מא.

¹²⁸ נפש חיה, או"ח, סי' שמד.

¹²⁹ מטפחת ספרים, ירושלים תשנ"ה, עמ' לו. על ספר זה יש לציין לדברי החת"ס ב'שו"ת חתם סופר', חו"מ, ליקוטים, סי' נו: "הנה נמצא בשכונתך ס' מטפחת ספרים למהריע"ץ תמצא שם כי דבר גדול דבר הנביא ז"ל בענין זה הלא ישתוממו ראויו וד"ל".

כוונתו שזו לכאורה הוספה מאוחרת בספר הזוהר.¹³⁰ וכן הבין ר' שלמה יהודה רפאפורט המכונה שי"ר, בחיבורו 'נחלת יהודה'.¹³¹ והחוקר ג' שלום מסיק:

העיון בכל המאמרים המקבילים האלה מרשה לנו גם כן לסתור באופן סופי את האגדה המדעית על תורתו של קופרניקוס המופיעה זה מאה ושלושים שנה מזמן לזמן במאמרים וספרים שכולם מעתיקים זה את זה וכולם נכשלו בשל שגיאותו של צונץ...¹³²

ר' משה קוניץ כתב בחיבורו 'בן יוחאי':

כבר בארתי דברי טעם בספרי העיון שכל כתבי הקודש ודבר רז"ל מסכימים לשיטת החכמים האלה...¹³³

בספרו 'העיון' הוא כתב:

ולפי זה כוונת המליץ באמרו עד הראות... שאינו לפי האמת... וכן לשטת החכמים קאפע"רניקיס והחוקרים אחרונים ההולכים בעקבותיו, כי הארץ סובבת בכל יום קוטר, ולזה יראה לנו יושבי הארץ כאילו השמים וכל צבאם סובבים אותנו במשך זמן הנזכר, כן פי' המקרא שמש בגבעון דום... לפי ראות המדומה... רב ברוך ייטעלעס הראני הוכחה לשטה הנ"ל מדבר חז"ל ב"ר פ"ה (שאמרו למה נקרא שמה ארץ, שרצתה לעשות רצון קונה. כונתם כמי שחשבו לבות האנשים האומרים שהשמש וירח ושאר כוכבים בלכתם ירצו להשיג שלמות דעת בוראם לכוון רצונו, כן חשבו תכלית מרוצת הארץ...)¹³⁴

ואחרון חביב, ר' יצחק אייזיק הלוי הרצוג כתב:

יש עניין לציין שהתפישה שהשמש היא מרכז היקום, תיאוריה הקשורה לשמו של קופרניקוס... היתה כנראה ידועה בישראל מקדמת דנא. העניין מוזכר באופן לא מפורש במקורות התנאיים. ניסוח מלא ישנו בזוהר בפסקה המצוטטת משמו של רב המנונא

¹³⁰ על הוספות בהזוהר ראה מלך שפירא, 'האם יש חיוב להאמין שהזוהר נכתב על ידי רבי שמעון בן יוחאי', מילין חביבין 5 (2011), עמ' א-כ. ואי"ה אחזור לזה בקרוב.

¹³¹ נחלת יהודה, לעמבערג תרל"ג, עמ' 2.

¹³² ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, ניו יורק תש"ו, עמ' תכח. וכן הבין א' נהר (לעיל הערה 1), עמ' 104.

¹³³ בן יוחאי, ווין תקע"ה, עמ' פא.

¹³⁴ ספר העיון, ווין תקנ"ו, עמ' עא.

סבא. שאלת ייחוסו של ספר הזוהר אינה נוגעת לעניין כי רבי משה די ליאון שאליו
 מייחסים המבקרים את החיבור הנפלא נפטר זמן רב לפני קופרניקוס.¹³⁵

נראה שגם הרב הרצוג מסכים שיש להבין כך בספר הזוהר, כי מתוך כך יש מקור
 קדום בספרות חז"ל לשיטת קופרניקוס. ☞

¹³⁵ יהדות, חוק ומוסר, ירושלים תשס"ג, עמ' 101-102 [= *Judaism Law and Ethics*, London 1974, pp. 166-167 על דברי הזוהר ראה: חיים זליג סלונימסקי, 'ככבא דשביט', ווילנא תקצ"ה, עמ' 1; הלל כהנא, גלילות הארץ, בוקארסט תר"ם, עמ' 33 בהערה; וראה יחיאל הירשנסון, דרך הקודש, ברלין תרס"ב, עמ' 7, שגם ציין לדברי הזוהר לענין זה [יש לציין שבסוף המיר דתו; ראה: ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית, ב, ישראל תשכ"ז, עמ' 606]. וראה: ארשת ב, ירושלים תש"ך, עמ' 190-191, דעת בעל 'מאורי אור' בזה [תודה לידידי דן רבינביץ שהפנני למקור זה].

וראה ר' יוסף שפיטצער, נברשת, ב, ירושלים תרמ"ו, דף יח ע"ב, שהעיר מדברי הזוהר חדש בראשית (טו ע"א) כנגד זה, ומה שהאריך על כל זה ר' יוסף בלוך, קונטרס השמש בגבורתו, מנאסי תשס"ט, עמ' כא-כב; ר' מנחם גרליץ, ברכת החמה כהלכתה, ירושלים תשס"ט, עמ' 29-30.